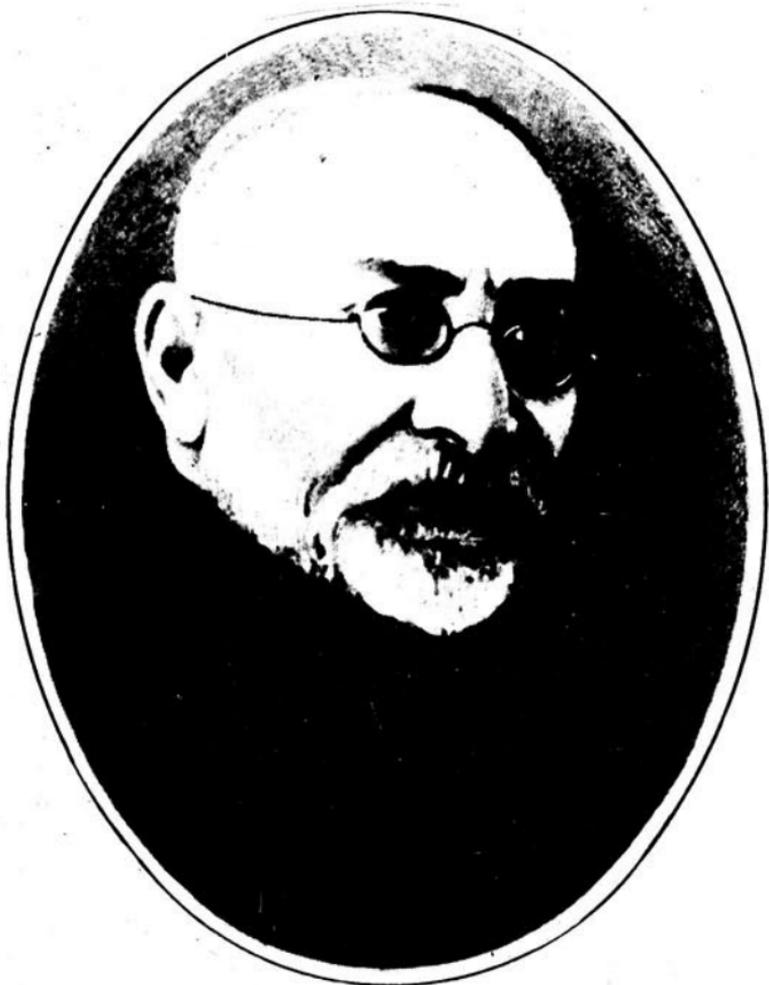

КАМРАН МƏММƏДОВ

НƏЧƏҢ БƏЛ
ВƏЗИРОВ

1995
592

КАМРАН МЭММЭДОВ

Ш15
М52

НЭЧЭФ БЭЈ ВЭЗИРОВ

64026

Азе б. Гөсүг. Республ.
Б. ЕЛН. ТЕКА
ИМ. М. Ф. Ахундова

АЗЭРБАЈЧАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЈАТЫ
Баки—1995

63445

А. Р. Х. И. В.

Ш15 (2 = Аз) 2

ББК 8
М 52

КАМРАН МƏММƏДОВ

Əсəri чапа назырлајан
филологија елмлəri намизəди
ДИЛАРƏ МƏММƏДОВА
Редактору: *Фиридун Агазад*
Рəссамы: *Станислав Шатиков*

НƏСР

Мəммədов К. Д.

М 52 Нəчəф бəј Вəзирев.—Б.: Азэрнəшр, 1995. 203 сəһ.

Филологија елмлəri доктору Камран Мəммədовун бу əсəриндə Нəчəф бəј Вəзиревун нəјат вə јарадычылыг фəалијəтиндən бəһс едэн елми архивлардэн вə мотбуат сəһифэлəриндэн топланмыш сənəd вə материаллар тəдгигата чəлб олунмушдур.

М 4702060204—31
М—651—95 179—91

ББК8

ISBN 5-552-00920-7

© Азэрнəшр, 1995.

КАМРАН МƏММƏДОВ

1991—1995

«Нəчəф бəј чəнаблары, сиз нəмишə дири галачагсыныз. Дунјада сиз əкдијиниз ағачларын мєјвэлəринин тохумларынчə кулак мусəlман алəминин сəлрларынча сəпиб, кəјəрднб, мин-лэрчə Нəчəф бəјлэр јетириб, кəзэл нијјэтлəринини даһа да рəвнəглəндирчəклэр. Сизин адыныз тарихлəрин вəрəглəриндə сəбт олуб диллəрдə зикр олуначагдыр.

Y. БАЧЫБƏЛОВ.»

МҮГƏДДИМƏ ƏВƏЗИНƏ

Əдəбијат вə инчəсэнəт тарихимиздə кəркəмли јер тутан классиклəрдэн бири, даһи мутəфəккир вə драматург М. Ф. Ахундовун ады илə бағлы олан јени реалист əдəби мəkтəбин илк бəјук нумажəндəsi Нəчəф бəј Вəзиров əдəбијаты кунун зəрури мəsəlэлəri вə халг нəјаты илə бағлајан бир сənəткардыр. Јарадычылыгы илə зəһмəткеш халг кутолəринин мənафəјинə хидмəт едэн, фəалијəти илə Азэрбајчан халгынын азадлыг нərəкатына бағлы олан Вəзировун əдəби ирси, хусусилə драматуркијасы XIX вə XX эср Азэрбајчан нəјатынын бəдии сənədидир. Драматуркијамызы Вəзировсуз тəсəввур етмək мумкун дејилдир. О, Азэрбајчан əдəбијаты тарихиндə фачиє жанрынын баниси, Фəхрəддин вə Сəадəт ханым кими ишығлы сурəтлəрин јарадычысыдыр. Онун əсэрлəриндə халгымызын нəјаты, мənшəти, ағлы, зəkасы, милли варлыгы өз əксини тапмышдыр.

Н. Б. Вəзировун јарадычылыгы нəлə кечэн эсрин 90-чы иллəриндэн мутəрəгги јазычы вə тəнгидчилəримизин диггəтини чəлб етмишдир. Ингилабдан əввəl драматургун əдəби-бəдии ирсинин єјрəнилмəсиндэн данышаркən кəркəмли əдəбијатшунас вə јазычыларымыздан Ф. Кəчэрли вə Сејид Нусејинин адларыны хусусилə гејд етмək лəзымдыр. 1913-чү илдə драматургун əдəби фəалијəтинин гырх иллији мунасибəтилə чап олунан китабча вə мəгалэлэр дə диггəтəлајигдир. 20-чи иллəрдə əдəби ирсə биртəрəфлин мунасибəт кəстəрилдијиндэн Вəзиров да аз тəдгиг олунмушдур. 1930—1940-чы иллəрдə, даһа сонракы дєврлəрдə Вəзиров əдəбијатшунасларымызын диггəтинин даһа чох чəлб едир. Бир чох кəркəмли əдəбијатшунас вə кəнч тəдгигатчылар Вəзировун јарадычылыгынын бу вə ја дикэр сənəsi һаггында диссертасијалар вə гијмəтли мəгалэлэр јазмышлар.

Бүтүн бунларла бəрабər, Азәрбајчан ичтимаи фикринин, хусусилə драматуркија вə театрынын инкишафында бəјүк хидмəтлəri олан Вəзировун индијə гəдər елми тəрчүмeји-һалы жазылмамыш, онун публисист фəалијјeти, драматуркијасынын хусусијјəтлəri вə дили, эдeби-тeнгиди мүлаһизэлəri, театрла əлагəsi, пјeслəринин сəһнə тарихи јарадычылығынын харичдə өјрəнилмəsi кими мeсeлэлəрдən сəһи данышылмышдыр. Китабда Вəзировун јарадычылыг јолу тарихи вə эдeби ардычыллыгла излənмиш, драм эсэрлəринин тəһлилинə хусуси диггəт јетирилмишдир. Һəмчинин елми архивлəрдə вə мəтбуатда Вəзировун һəјат вə фəалијјeтинə аид олан əсас сənэд вə материаллардан драматургун јарадычылыгы илə мəшғул олан тeдгигатчыларынын ишлəриндən истифадə едилмишдир.

1. УШАГЛЫГ, КƏНЧЛИК ВƏ ТƏЬСИЛ ИЛЛƏРИ. ИЛК ГƏЛƏМ ТƏЧРУБƏЛƏРИ. «ЕВ ТƏРБИЈƏСИНИН БИР ШƏКЛИ»

I

Нəчəф бəј Фəтeли бəј оғлу Вəзиров 1854-чү илин баһарында Азәрбајчанын эн кeзeл кушeлəриндən бири олан Шуша шəһəриндə анадан олмушдур. Онун бабасы Гулу бəј, атасы Фəтeли бəј Гарабағын Зүмүрхач кeндинин касыб бəјлəриндən идилэр. Һeч бир кeлир мeнбəјинə, мүлкə, варадeвлeтə сaһиб олмајан Фəтeли бəј чох еркeн эмeк гaби-лијјeтини итирмиш, кичик аилeсини чeтинликлə доландырмышдыр. Сонралар аилeнин бүтүн ағырлығы Нəчəфин апасы Мина ханымын үзeринə дүшмүшдур. Вəзиров өз тəрчүмeји-һалында јазыр: «Атам нахош вə бачарыгсыз бир адам иди. Бизи анчаг аһамыз чалышыб пара газанмагла сахларды. Гоһум-гардашларымызын бизə кeмeк eтмeмeлəриндən долајы рəһмсизликлəri мeни чох дилкир вə мүтeэссир едирди. О вахтлар мeним јадыма дүшдүкчə инди дə үрeјим парə-парə олур» («Нəчəф бəј Вəзиров» (китабча), Баки, 1913, сəһ. 8).

Ушаг икeн аилeнин ағыр вeзијјeти, гоһум-əгрəбаларынын онлара сојуг мунасибeтлəri, ичeрисиндə долашдыгы мүүһитдə кeрдүјү eдалeтсизликлэр Нəчəфин ушаг гeлбиһи һeјeчана кeтириб, титрeтмишдир.

1866-чы илдə Нəчəф мeктeбə кeдир: «Мeни он ики јашында мeктeбə кeндeрдилэр. Үч ајын ичиндə Гуран охумагы өјрeниб, јазыја башладым. Бир илдən сонра мeни Шуша шəһəринин мүлкијјe мeктeбинə вердилэр. Бурада мeни бир мүтeэллимə тапшырдылар ки, гардон үзeриндə јазылмыш рус eлифбасыны мeнə тe'лим eтсин... Мeним јeни мүeллимин мeни һагг вə һаһагга ја гардон илə вə ја eли илə дeјeрди. Ахырда бу ишкeнчeлэрə давам eтмeјиб мeктeбдən гачмаға мeчбур олдум» (Јeнə орада, сəһ. 7)

«Мүeллимин» ағыр рeфтарына дeзмeјиб мeктeби тeрк eдeн ушағын һeрeкeтлeринə башга мe'на вeрeнлэр дə олур. Јазычынын өз јаздыгына кeрə, јахын гоһумларындан бири

Нәчәфи габилијәтсиз вә истә'дадсыз сајыб «һеч олмаса кәндә мирзәлик етсин»—дејә она рус дилини өјрәтмәјә башлајыр ки, бәлкә азча јазы-позу бачарыб аиләсини доландырсын. Ушаға олан бу әдаләтсиз мүнәсибәт онун һәсас гәлбинә, мәнлијинә тохунур. О өзүнүн «һәр шејә гадир олдуғуну» сүбүт етмәк үчүн аиләсиндән хәтрини һамыдан әзиз тутдуғу анасындан ајрыларағ Бакыја јола дүшүр. «1868-чи илдә анамын көз јашына бахмајыб дәрс охумағ үчүн Бакыја кәлдим. Анамын ағламасы бундан өтәри иди, ки, бәлкә мән кәнд мирзәси олуб аиләмизи сахлајам, чүнки бизим һәјәтимиыз нәһәјәт үсрәт илә кечирди» (Јенә орада, сәһ. 7—8).

Нәчәф Бакыја кәлдији вахт сәнәјә, тичарәт сүр'әтлә инкишаф едирди. Тичарәтин, еләчә дә фабрик-заводларын чохалмасы шәһәрин шәклини дәјишир, онун симасыны башгалашдырырды.

Нәчәф Бакыда реалны кимназијанын икинчи синфинә дахил олур. Өзүнүн јаздығларыннан ајдын олур ки, һәмин мәктәбә гәбул имтаһаны верәркән о, чох чәтинлик чәкмиш, һәтта чоғрафија вә тарихи билмәдији үчүн кәсилмишдир. Лакин һазырчаваблыгы мүүәллимләрин хошуна кәлмиш вә ону кимназијаја гәбул етмишләр.

Бакыда сәнәјенин, капиталист мүнәсибәтләринин инкишафы шәһәрин мэдәни һәјәтына да чидди тә'сир бағышлајыр, мәктәбләр илбәил чохалыр, мүтәрәгги көрүшлү зијәлыларын сајы артырды. Шәһәрдә зәнкин репертуарла чыхыш едән рус театрынын тамашалары ачығ фикирли кәнчләрә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир вә онларда милли театр јаратмағ, ана дилиндә тамашалар дүзәлтмәк фикрини даһа да гүввәтләндирирди. 1873-чү илдә Һәсән бәј Зәрдабинин рәһбәрлији вә Вәзировун фәал иштиракы илә Бакыда М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасынын тамашаја һазырланмасы вә сәһнәјә гојулмасы да һәмин тәшәббүсләрдән бири иди.

«Һачы Гара» тамашасынын тәшәббүсчүсү Вәзиров, она рәһбәрлик едән исә Зәрдаби олмушдур. Беләликлә, милли Азәрбајчан театрынын јаранмасы тарихи бу ики бөјүк мэдәнијәт хадиминин ады илә бағлыдыр. Лакин бизим үчүн даһа гијмәтли чәһәт, милли Азәрбајчан театрынын јаранмасы фактыдыр ки, бу да кечән әсрин 70-чи илләриндә милли мэдәнијәтимиздә әмәлә кәлән интибаһла сых әләгәдардыр.

Нәчәф кимназијада охудуғу илләрдә сә'јлә чалышыр. еләчә дә сонрадан тәһсилини давам етдирмәк һаггында чидди дүшүнүрдү. Мадди чәтинлик чәкән кәнч тәләбә дәрк

етмишди ки, пулсуз-парасыз али тәһсил алмағ мүмкүн дејилдир. Она көрә дә кимназијада охудуғу илләрдә, хүсусилә ахырынчы синифләрдә мүүәјән мәбләғ елдә етмәк үчүн варлы башаларына дәрс дејир, алдығы әмәк һаггыны топлајыб сахлајырды. Она бу ишдә мүүәллими Һәсән бәј Зәрдаби көмәк едирди. Кәнч кимназистин нә кечәси кечә иди, нә дә күндүзү күндүз. О, јазырды: «Кимназијада охудуғум ахырынчы ики илләрдә башгаларына дәрс демәјә башладым. Кечәләр саат онбирәдәк мәшгул булунардум, ондан сонра кәнди дәрсләrimi охујардым вә асудә олан вахтларымы да мезһәкә јазмаға сәрф едәрдим. Мәктәб идарәси кимназијада мәнә бир отағ вермишди. Чох чалышмагдан бәдәним зәифләмишди. Бунунла бәрәбәр јенә дә өз ишимдән дәстбәрдар олмајырдым. Кимназијаны гуртаранадәк алты јүз манат пара топламышдым. Бу парадан сивәј һеч кәсдән мүәвинәт көзләдијим јох иди» («Нәчәф бәј Вәзиров» (китабча). 1913, Бакы, сәһ. 11.)

Вәзиров Бакыда кимназијада охудуғу илләрдән пјес јазмағы тәчрүбәдән кечирмишдир. Јарадычылыға һечә башламасы һаггында о јазыр: «...1873-чү илдә алтынчы класда олдуғум һалда биринчи дәфә оларағ рус театросуна кетдим. Бу кечә, мәнә нәһәјәт дәрәчәдә әсәр ејләди. Онун насыл бир нәснә олдуғуну баша дүшдүм. Сабаһы күнү кимназија мүүәллими Һәсән бәј Мәликов чәнәбларына ричу едәрәк сордум ки, аја бизим дилимиздә ја мезһәкә вә ја фачиә вармыдыр? Мәликов мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун «Һачы Гара» комедијасыны тапды. Бу комедијаны пансионда олан мүсәлман шакирдләри илә бир јердә ојнамағ үчүн һазырламаға башладығ. Һәр күн һаһардан сонра пансионун һаһар отағында һазырланырдығ. Бизим һазырланмамыза Һәсән бәј Мәликов чәнәблары тамаша едирди. Амма шакирдләри мән һазырлајырдым. Һачы Гара ролуну сабиг Кәнчә шәһәр главасы мәрһум Әскәр бәј Адыкөзәлов Јорани ојнајырды. Мән исә арвад ролу көтүрдүм.

Тамаша күнү чох адам вар иди... Бизим бу театромуз чамаата нәһәјәт дәрәчәдә хош кәлди. Тамашадан сонра губернаторун дилманчы мәрһум Һәсән бәј Нәбибәјов бизи гонағ еләди. Һаман кечә мүүәллиминиз Һәсән бәј Мәликов театро мүсәннифи Мирзә Фәтәли Ахундова тәбрик телеграммы көндәрди. Мүсәнниф Ахундов ики вәрәғә долусу бөјүк бир ризамәндлик кағызы јазмышды. Ахырында буну әлавә етмишди ки: «Бу күн «Һачы Гара»ны сәһнәдә көстәрмәклә мәним өмрүмүн үзәринә он ил даһа артырдыныз» (Јенә орада, сәһ. 8—9).

Вәзирову пјес јазмаға һәвәсләндириән илк амил рус

театр тамшалары исә, она даһа чоһ тә'сир едән М. Ф. Ахундовун комедијалары, биринчи нөвбәдә «Һачы Гара» олмушдур. О, илк әсәрләрини дә 1873—1874-чү илләрдә, кимназијанын ахырынчы синифләриндә охујаркән јазмышдыр.

Нәчәф бәјин кимназијадә охујаркән јаздығы мәнһәкәләрдәһ анчаг икиси мә'лумдур: «Әти сәнин, сүмүјү мәним» вә «Гара күнлү». Һәр ики әсәр мүәллифин сағлығында итмишдир. Пјесләрин нәдән бәһс етдији һаггында әлимиздә олан мә'лумат анчаг ашағыдакы сәтирләрдән ибарәтдир: «Әти сәнин, сүмүјү мәним». Бу мәнһәкә үч пәрдәли олуб, милли јашајышымыздан мәктәб барәсиндә јазылмышдыр вә биринчи әсәридир ки, 1873-чү илин сентјабрында јазылмышдыр.

«Гара күнлү» дөрд пәрдәли бир фачиәдир. Бу фачиә, әри өлүб дул галмыш бир өврәтин һалыны тәсвир едир ки, гајны ону чәбрән кәндисинә тәзвич етмәк истәјирмиш. Бу фачиә 1874-чү илдә јазылмышдыр» (Јенә орада, сәһ. 17).

* * *

1874-чү илин ијун ајында Вәзиров Бакы реалны мәктәбини мүвәффәғијәтлә гуртарыр. О, јазыр: «Әввәлинчи ики ил кимназијадә мијанә охујурдум. Амма ондан сонра күнүндән јахшылашдым. Алты илдән сонра күмүш медал илә мәктәби тамам етдим» (Јенә орада, сәһ. 8).

Алдығы шәһадәтнамә Вәзировун бир тәләбә кими јахшы охудуғуну вә кәзәл әхлага малик олдуғуну кәстәрир:

Шәһадәтнамә

Бу шәһадәтнамә кечмиш Бакы реалны кимназијасынын (индики реалны мәктәбин) VII синиф тәләбәси, Мәһәммәд үммәти Нәчәфгулу бәј Фәтәли бәј оғлу Вәзирова верилир. Ондан өтрү ки, о, 1868-чи илин сентјабр ајында имтаһан верәркән Бакы реалны прокимназијасынын (сонра реалны кимназијанын) 2-чи синфинә дахил олмуш, өзүнү ә'ла әхлага апармышдыр.

Бу ил, VII синфин тәләбәси кими о, кимназија курсу үзрә кечилән фәнләрин сон имтаһанларындан ашағыдакы гижмәтләри алмышдыр:

Шәриәт	Ә'ла (5)
Рус дили	Ә'ла (5)
Рус әдәбијаты	Јахшы (4)
Франсыз дили	Јахшы (4)
Алман дили	Јахшы (4)

Рус тарихи	Јахшы (4)
Үмуми тарих	Јахшы (4)
Рус чоғрафијасы	Јахшы (4)
Үмуми чоғрафија	Јахшы (4)
Физики чоғрафија вә ријазиијат	Ә'ла (5)
Һесаб	Ә'ла (5)
Чәбр	Ә'ла (5)
Һәндәсә	Ә'ла (5)
Тригонометрија	Ә'ла (5)
Физика	Ә'ла (5)
Кимја	Ә'ла (5)
Тәбиәт тарихи:	
Зоолокија	Јахшы (4)
Ботаника	Јахшы (4)
Минералокија	Јахшы (4)
Анатомија вә физиолокија	Јахшы (4)
Рәсмхәт	Кафи (3)

Бүтүн фәнләрдән нәтичә олараг орта гижмәт дөрд (4) алмышдыр. Һазырда гүввәдә олан һануна әсәсән Вәзирова Бакы реалны кимназијасынын там курсуну гуртармасы һаггында шәһадәтнамә верилир. О, кимназијаларын вә прокимназијаларын 1864-чү ил 19 нојабрда тәсдиг олунмуш уставынын 123-чү параграфында кәстәрилән күзәштләрдән истифадә етмәк һүгуғуна маликдир.

Һәмин вәсигә Бакы реалны мәктәбинин 1874-чү ил 12 ијунда олмуш педагожи совети тәрәфиндән верилир.

Бакы, 14 ијун, 1874-чү ил.

Директор, һәғиги мүлки мушавир К. Чернов.

Инспектор әвәзи, надворны советник И. Герм.

Физика вә кимја мүәллими

Б. Новиков.

Рус дили мүәллими

Г. Климовскя

Тәбиәт тарихи мүәллими

Һәс. Мәликов

Франсыз дили мүәллими

Ј. Доре

Алман дили мүәллими

К. Преймгоуч

Рәсмхәт вә һүснхәт мүәллими

П. Ходорович

(Кимназијанын мөһүрү). (Бах: Н. Вәзировун һәјаты һаггында јени сәнәдләр, «Азәрб. ССР Елмләр Академија-сынын Мә'рузәләри», 1956, № 12, сәһ. 1006—1007).

1874-чү илин август ајында Вәзиров али тәһсил алмаг үчүн Петербурга кедир. Һәлә Нәчәф бәј јола дүшмәздән әввәл өзүнүн кәләчәк арзусу һаггында дөвләтли гоһум-әгрәбасына мәктүб јазыб, онлардан көмәк истәјир. Үрәји даша дөнмуш дөвләтли гоһумлары гәлби бөјүк арзуларла чырпынан кәнчә нәинки көмәк етмир, һәтта онун мәктүбуна чаваб белә вермирләр. Ирадәчә мөһкәм олан Нәчәф бәј

чэтинликдән горхмур. Петербургда мүвәффәгийјәтлә имтаһан вериб дарульфунуна гәбул олунур. Лакин ағыр гыздырма хәстәлијинә тутулан Нәчәф бәј орада гала билмир вә Москваја гајыдыр. Өзү дејир: «Петербургда батдаг гыздырмасына кирифтар олдум. Үч күнүн мүддәтиндә елә бир һаләтә кәлдим ки, сағ бәјрүмдән сол бәјрүм үстә дәнмәкдән ачиз галдым. Бир рус өврәти мәнә хидмәт едирди. Доғма ана кими пәрәстарлыг ејләјирди. Әкәр гәзаву-гәдәр мәни о өврәтлә раст кәтирсә, мән онун гаршысында јыхылыб ајагларыны өпмәјә кәндимә бир вәзифә билмәклә ифтихар едәрдим. Мәни аллаһ сахладығы һалда о өврәт сахлады... һәкимләр мәним Петербурдан Москваја көчмәјими мәсләһәт көрдүләр.

1874-чү илин сентјабрынын 27-дә Москваја кәлдим вә Петровски Академијасына дахил олдум...» («Нәчәф бәј Вәзиров», 1913, Бақы, сәһ. 11—12).

Нәчәф бәј Москваја кәлдији вахт топладығы алты јүз манатдан чибиндә чәмиси сәксән манат галмышды ки, бунун да әлли манатыны тәдрис һаггы верир. Әдиб јазыр ки, «Һавасы сојуг Москвада үстүмә өртәчәк бир јорғаным да јох иди. Кечә, үстүмә дүнја малындан тәкчә күманым кәлән бир паласымы чәкәрдим. Бу палас да мәним һали-пәришаным кими бир һалда иди ки, онун анчаг өкүзләрин үстүнә өртүлмәјә ләјагәти вар иди. Палас алтында јатмағым үчүн тәхәллүсүм «Дәрвиш» галды. Рәһманиррәһим аллаһ нәзәрини мәним үзәримдән кәсмәди. Москвада фөвгәл адәимтаһан вердијим үчүн Академија мәнә степендија верди. Инди өзүмү дөрд ил мүддәти тәмин едилмиш һесаботдим. Үч ајын парасыны габагчадан алыб өзүмә лазым олан шәјләр алдым. Паласымдан әл чәкдим. Әкәр о палас инди әлимә кечәрсә чох баһа гијмәтә алардым» (Јенә орада, сәһ. 12).

Нәчәф бәјин тәһсил алдығы Петровски-Разумовски Академијасы о заман Русијада мәшһур иди. Академијада дөврүн көркәмли алимләри дәрәс верирдиләр. Русијада капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг 70-чи илләрдә ингилаби фәһлә чыхышлары да артымшыды. Мөвчуд ичтимаи гурулуша гаршы наразылыг әһвали-руһијјәси Петровски-Разумовски Академијасынын тәләбәләри арасында да күчләнирди. Дикәр тәрәфдән, академијада јашајыш шәраитинин пис олмасы да наразылыгы артырырды. Бурада тәләбәләрин кизли тәшкилатлары фәалијјәт көстәрир, мүтләгийјәт әлејинә чыхышлар едирдиләр. Академија чар жандарм идарәсинин горхдуғу јерләрдән биринә чеврилдији үчүн нәзарәт дә чох гүввәтләнмишди. Бу исә тәләбәләри

даһа артыг гәзәбләндирирди. Әлбәттә, Вәзиров өзү дә ингилаби тәшкилатларын ишинә, тәләбә јығынчагларына битәрәф мүнәсибәт бәсләмәмишдир. О, академијада ингилаби тәләбә тәшкилатынын башчыларындан бири илә, сонралар көркәмли рус јазычысы кими мәшһурлашан Владимир Короленко илә дост олмушдур: «Бу һалда мәним аргадашым Владимир Короленко иди ки, инди Русийјәнин ән бөјүк вә ән мәшһур әдиби вә мүһәррири һесаботунур» («Нәчәф бәј Вәзиров», 1913, Бақы, сәһ. 13).

Владимир Короленко илә Нәчәф бәј арасындакы достлуг сонралар да давам етмишдир. 1913-чү илдә Вәзировун әдәби фәалијјәтинин гырх иллик јубилеји кечириләркән Русиянын һәр тәрәфиндән Бақыја кәлән тәбрикләр ичәрисиндә Полтавадан, Владимир Короленконин имзасы илә көндәрилән телеграм да вар иди: «Көһнә јолдашындан салам вә узунмүддәтли фәалијјәт арзусу илә» (Бах: Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Институту. Н. Вәзировун архиви. инв. №34).

2

Вәзиров әлине гәләм алдығы күндән Азәрбајчан мүлкәдарларынын һәјатыны, јашајышыны, әхлагыны, тәрбијәсини, әиләјә вә чәмијјәтә мүнәсибәтини мүхтәлиф лөвһәләрдә тәсвир етмәјә башламышдыр. 1875-чи илдә Ирәвандә јазылан вә илк гәләм тәчрүбәләриндән бири олан «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» мәзнәкәсиндә дә мүәллифи дүшүндүрән әсас мәсәлә мәнз мүлкәдарлыгын әхлаг вә тәрбијәсидир. М. Ф. Ахундовун јарадычылыгы илә таныш олан кәнч өз мүәллиминдән фәрғли олараг јени мөвзуја тохунур. Бу мөвзунун гәләмә алынмасы јазычынын чанлы мүшаһидәләри илә сых әлагәдардыр. Вәзиров кәнч бир маарифчи кими дүшүнүрдү ки, мүлкәдар әиләләриндәки тәнбәллик, нәсилдән-нәслә кечиб кәлән әталәт, аварачылыг чәмијјәтин тәрәггисинә, еләчә дә сағлам шүүра мәнһәдичи тәсир көстәрир вә бу рәзаләт долу әләми тәнгид етмәк бир вәтәндаш олмаг етибарилә онун борчудур. «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» һәмин дүшүнчәләрин илк мәнһәсулларындан бири олмаг етибарилә чох марағлыдыр. Мәзнәкәдә әсас тәнгид һәдәфи Бајрамәли бәјдир.

Бајрамәли бәј чаһил, дөврүн керидә галмыш, һәјатын инкишаф зануналарыны баша дүшмәјән, инадкар, тәрбијә үсулунда зоракылыға архаланан бир мүлкәдардыр. Нә үчүн биз Бајрамәли бәји пјесин сонунда чох күлүнч вәзијјәтдә, кичик оғлунун дизләри алтында көрүрүк? Вер-

Вэзирова «Экинчи»дә иштирак едән маарифпәрвәрзијалылар халгын көһнә, феодал һәјат тәрзиндә јашамасыны дөзүлмәз һал һесаба едир, «ата-баба јолунун» сәмтин тәрәггилә, инкишафа доғру јөнәлтмәјә чалышырдылар. Зәрдаби јазырды: «Еј гардашлар! Белә кетсә, бу тәнбәлик, бекарлыг илә дүшмәнләрин мүгабилиндә дура билмәјиб зиндәканлыг чәнкиндә мәғлуб олачајыг вә нечә ки, дашмыш чајын сују мирур илә әтрафы гәрг едәр, һабелә биз дә бу тајфаларын арасында мирур илә тәләф олуб кечәјик». («Экинчи», 22 сентјабр 1876, № 18).

Кәнч журналистин дә дәрди ејни дәрди иди. О да мүәллими кими кәдәри бир үрәклә дејирди: «Һәрдән тәнһа отуруб фикир едирәм, худаваңда, бизим ахырымыз нечә олачаг, ағлымыз ата-баба ағлы, кетдијимиз ата-баба јолу, һеч бир дәјишиклик јохдур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөјүшдүрүб ит боғушдуруб, гуршаг тутдуруб, дәрдиш нағлына гулаг асыб, гызыл гуш сахлајыб, күнләрин кечириб. Биз дә ки, бу јолу кедирик, тәләф олачајыг, сәбәб ки, зәманә дәјишилиб...». («Экинчи», 14 апрел 1877, № 8).

Вэзирова «Экинчи»дәки мөғаләләриндә диггәти чәлб едән икинчи мәсәлә јени мәктәпләрин ачылмасы, ушагларын тәлим-тәрбијәси, савадлы мүәллимләр ишә чәлб олунмасы мәсәләси иди. О, 70—80-чи илләри «Дәјишиклик дөврү» адландырыр, һәмвәтәнләрини аварачылыгдан, көһнә ата-баба јолундан ажрылыб ишә, зәһмәтә чәлб етмәјә, һәјат һаггында мүстәгил дүшүнмәјә чағырырды. О, белә һесаба едирди ки, халгы савадландырмагла бу ишин өһдәсиндән кәлмәк олар. Буна көрә дә илк нөвбәдә мәктәпләр ачылмасыны зәрури шәртләрдән сајырды. Мәкәр мәктәпләр јох иди? Вар иди, бунлар әсасән дини тәлимлә мәшғул олан моллаханалар иди. Лакин «зәманә тәрәгги олдуғу» үчүн көһнә мәктәпләр—моллаханалар артыг јарамырды. Һәлә «Экинчи»ләрдән әввәл М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда көһнә «әти сәнин, сүмүјү мәним» тәрбијә үсулуну кәскин тәнгид етмиш, «инсанлыг, мәрифәт, јүксәк һиммәт вә нәчиб әхлагдан» чох-чох узаг олан, чубуг вә фалагганын һаким олдуғу моллаханаларын ушаглары позараг тәбиәтләрини алчалтдығыны, «фитри чөвһәрләри үсулунун, савад өјрәтмәнин јарытмаз олдуғуну дәлилләрлә кестәрмиш, беләликлә дә тәлим вә тәрбијә үсулунун дәјишилмәсини гәти сурәтдә гаршыја гојмушдур.

Вэзирова дә өз бөјүк мүәллимләринин јолу илә кедәрәк дүпјәви елмләрә кениш мејдан вермәк үчүн моллаханала-

рын арадан көтүрүлмәси, тәһсил мәсәләсиндә ислаһат апарылмасы һаггында арзу бәсләјирди. Моллаханадакы тәлим үсулунун, савад өјрәтмәнин јарытмаз олдуғуну дәлилләрлә сүбүт етдикдән сонра јазычы гејз вә һиддәтлә јазырды: «...Мәктәбдә молланын фалаггасы вә чубугу, устадын вә гејри-шакирдләрин гапазы, евдә ата вә ананын јумруг, силләси вә онларын һамысынын бәд әмәли бичәрә ушағы бир аз заманда оғру, јаланчы вә һәр бир бәд-биһесаблыгдан хәбәрдар едир. Нечә еләмәсин ки, бу шәртләрдән даш дашлыгы илә әзилиб тамам олур. Ушағын зәриф бәдәни буна давам едәрми? Бизим мүәллим ушаг үчүн чәлладдыр, ушағы дөјмәјә, папирос чәкмәјә адәт едән тәки адәт едидир. Дејир, ушаг дөјүлмәсә, охумаз, куја ол бичәрә ешшәкдир ки, бизләмәсән јеримәз. Ата вә ана ушағы она тапшыранда дејир: әти сәнин, сүмүјү мәним, дөј ки, адам олсун вә дәхи буну фикир етмир ки, белә дөјүлмәкдән өзү бу күнә галыб вә белә вәј күнә онун өвлады һәм галачаг». («Экинчи», 6 нојабр 1876, № 21).

Кәнч публицист, ата-аналары мүәллимләри ушағы тәрбијә етмәк мәсәләсиндә мүтәрәгги јоллара чағырыр, онлара гајыг вә мәнәббәтлә јанашмағы нәсиһәт тәригилә баша салырды: «...Еј ушағы олан вә онлара тәлим едәнләр, рәһм един ол бичәрәләрә ки, онлар сизин дүшмәниниз дејилләр. Онлар илә адам кими рәфтар един ки, адам олсунлар бары, буну јаддан чыхармајын ки, сизин силлә, јумруг, фалагга-чубуг ешшәји адам етмәз. Ушаг мејмун тәки бир шејдир, нә көрсә она әмәл едәр вә әкәр ушаг бир бәд әмәлә мүртәкиб олмушса, онда тахсыр јохдур. Тахсыр ол кәсдәдир ки, бу әмәли она кестәриб. Јәни тахсыр сиздәдир, дәхи ол бичәрәни нијә дөјүрсүнүз? (Јенә орада).

Ушағын тәрбијә олунмасында валидејилә бәрәбәр мүәллим дә чавабдәдир. Валидејин авам олмағы бағышлана биләр, амма мүәллимин авамлыгы илә, әдибә көрә һеч чүрә барышмаг мүмкүн дејилди. «Әлбәттә, әлә фалагга вә чубуг алыб әлиф-беји өјрәтмәк илә адам мүәллим олмаз». (Јенә орада.)

Вэзирова мүәллимлијин һеч дә әсан иш олмадығыны кестәрир, һәр јолдан өтәнин бу нәчиб ишә гошулдуғуну тәнгид едир вә һәм дә дини «елмләрин» тәдриси илә мәшғул оланлара мәнфи мүнәсибәтнин билдирди. Мүәллиф чәмијјәтдәки јарамазлыгларын тәрәмәсини мүасирләринин елмсизлији илә бағлајыр вә бу нәтичәјә кәлир ки, авам олдуғумузу кизләтмәјиб, сәјлә елм тәһсил етмәлијик.

Башга мәсәләләрдә олдуғу кими, бу мәсәләдә дә ики чәбһә арасында мүбаризә кедирди. Н. Зәрдаби башда ол-

едилмәсини халг үчүн милләт үчүн «инсанлыг борчу» һесап етмишир. Бәс дүнјәви елмләри өјрәдән тәзә типли мәктәбләрин ачылмасы ишинә көмәк етмәлидир? Билдијимиз кими, бу мәсәлә барәсиндә М. Ф. Ахундовла Зәрдаби арасында мәктублашмалар (Бах: «Әкинчи», 1877, № 2 вә №5) олмушдур. Ахундов тәзә мәктәбләрин ачылмасында пул, вәсаит мәсәләсини әсас шәрт сајыр, бу ишдә дәвләтнин јардым көстәрмәсини гејри-мүмкүн һесап етдикдән сонра Зәрдабијә белә бир мәсләһәт көрүрдү ки, әввәлә сән Бақыда мәктәбхана ачылмасы үчүн мүхтәсәрчә лајинә һазырла. Икинчи, бир мәчлис дүзәлдиб, он ики нәфәр шәһәрин көркәмли, варлы адамларыны, о чүмләдән руһани мәчлиснин сәдри Ахунд молла Чавады да ораја дәвәт ет вә дүзәлтијин лајинәни онлара оху, «әглин кәсән дәлајилдән мәктәбхана ачмағын вүчубини онлара тәлгин елә вә тәклиф ет ки, һиммәт көстәрсинләр, бир кампанија тәртиб етсинләр, нечә ки, ермәни чамааты тәртиб едибдир вә кампанијанын әввәлинчи үзләри бу он ики нәфәр олсун». Сонра Ахундов сөзүнә давам едәрәк, мәсләһәт көрүр ки, һәр шәхсдән јүз манат јох, әлли манат тәмәнна ет ки, бәлкә версинләр (Јенә орада, 1877, №5.) Вәзиров да мүәллимләри кими, јени мәктәбләрин ачылмасында дәвләтлиләри «иттифага», «һүмәтә» чағырды: «Биз мүсәлман тајфасында иттифаг һәмијјәт олса мәктәбхана үчүн илдә ијирми мин манат чәм етмәк чәтин дејил. Елә бәкзадәләримиз вар ки, бир отурума дөрд ашыг ојнајыб јүз манат удуб-удузурлар. Елә ханзадәләримиз вар ки, Иван Ивановичи гонаг етмәјә артыраг хәрч едир, ја она хош кәлән халыны вә ја аты она бағышлајыр. Һәр бир шәһәримиздә илдә 10—15 имам еһсаны вәрән олур ки, јоғунбојун моллалары, шишпапаг тачирләри, бөјүкгуршаг һачылары, гызылтәкбәнд нүчәбалары чајлајыб, пловлајыб јола салыр. Бәс белә еһсаны Аллаһ гәбул едирмиш, фүгәраларын ушаглары үчүн бина олунаң мәктәбханаја еһсаны гәбул етмәз имиш?!» («Әкинчи». 14 апрел 1877, №8.)

Мүәллиф мөгәләдә орижинал бир мүгајисә јолу илә, фәгири инсан сајмајан «нүчәбаларымызы»—еһсан саһибләрини өз әмәлләриндән утандырмаг истәјир: еһсан сүфрәләринин гырағыны кимләрин бәзәдијини истәһза илә, онларын «көзәл» сифәтләри илә сајыр вә нәһајәт, әсил мәтләбә кечир. Гејрәтсиз, милли гүрүр һиссиндән мәһрум бәкзадәләри, ханзадәләри, моллалары, тачирләри, һачылары көрмәјә јазычынын көзү јохдур. Она көрә јохдур ки, һәмнин адамлар халгын маарифләnmәси үчүн һеч бир сәмәрәли иш көрмүрләр вә әксинә, халга көмәк әли узаданларын әл-голуну

балталајырлар. Кениш халг күтләләрини маарифләндирмәјә чағыран «Әкинчи» гәзетинин тәшәббүсү чох јерләрдә һәмнин дәвләтлиләр тәрәфиндән боғулурудү. Будур, Әскәр бәј Коранин «Әкинчи»јә јаздығы мәктубда дејилир: «Бизим Гарабагда кимназија үчүн пул чәм едәнләрә онларын (варлыларын—К. М.) чоху чаваб верир ки, биз нијә пул верәк бизим ки, оғлумуз јох охуја, бәс биз пул верәк, ки, халгын ушағы охујуб адам олсун?» (Јенә орада, № 24).

Кәләчәк фәсилләрдә әтрафлы көрәчәјимиз кими бу шәрәфсиз түфәјлиләр сонралар Вәзировун әсәрләриндә әсас күлүш вә тәнгид һәдәфләриндән бири олмушдур.

Беләликлә, Вәзиров һәлә Академијанын тәләбәси икән «Әкинчи» гәзетинин фәал мүхбири вә иштиракчысы кими «вәтәнин халына јанан, елинин дәрдинә галан, үмумин хејри үчүн чалышан, халга көмәк әли узадан» (Зәрдаби) маарифпәрвәр кәнчләрдән бири олмушдур. О, гәзетин әсас мәгсәд вә гајәсини, еләчә дә әдәбијјат вә сәнәттә реализм принципләрини мүдафиә етмиш, көһнәлмиш, вахты кечмиш ән'әнәләрә вә вәрдишләрә гаршы габагчыл, ашыг фикирли бир кәнч еһтирасы илә, халгыны севән бир вәтәнпәрвәр кими гәләм мүбаризәси апармышдыр.

Фәлсәфә елмләри доктору З. Көјүшовун (бах: «Бакинский рабочий» гәзети, 1963-чү ил, 17 август) Москвада-Мәркәзи Дәвләт Октјабр Ингилабы Архивиндә (фонд №109) Зәрдаби вә Вәзиров һаггында јени тапдығы сәнәдләр әсасында дејә биләрик ки, Вәзиров 1878-чи илдә Москвада «Имдадијјә» адлы дәрнәк тәшкил етмишир. Дәрнәк һәтта чарын сийәси полисинин али органы олан үчүнчү шө'бәнин дә диггәтиндән јайынмамышдыр. «Имдадијјә» һаггында үчүнчү шө'бәнин рәиси биләваситә чар Икинчи Александра хәбәр вермиш, о да өз чавабында (9 март 1878) јазмышдыр: «Көстәрилән шәхсә диггәт етмәк лазымдыр». Үчүнчү шө'бәнин сорғусуна чаваб оларга Москва губернија жандарм идарәси (20 март, 1878) билдирмишир ки, «... Гафгаз әһли Вәзиров Академијанын мешәчилиг шө'бәсинин дәрүнчү курсундадыр. Гафгазлы татар тәләбәләрин дәрнәк тәшкилатчысы һесап едилән Вәзиров зәрәрли, дәвләт әлејинә олан мөһкәм әгидәси илә өз дәрнәјинә гүвәтли тәсир көстәрир».

Бу заман Петербург Техноложии Институтунда тәһсил алан Әбүлфәт Шаһтахтински вә Вәзировла әләгә сахлајырды. О, 1878-чи ил 3 март тарихли мәктубунда Вәзирова јазырды: «...Мән «Имдадијјә»нин низамнамәсини алдым... Бизим мәгсәдимиз чиркинликләрин көкүнү кәсән чохлу әлләр һазырламагдыр. Биз ағлын гүввәсијик, бн-

зм силаһымыз биликдир. Биз чәһаләт. авамлыг әлејһинә мүбаризә апармалыг...» вә с.

«Имдадијә»нин үзвләри Н. М. Зәрдабини өзләринә рәһ-бәр сечмәк вә «Әкинчи» гезетини дә тәзәдән ачыб әсас фәа-лијјәт мәркәзинә чевирмәк истәмишләр.

З. Көјүшов доғру олараг гејд едир ки, һәмим сәнәдләр Зәрдаби вә Вәзировун һәјатыны өјрәнмәк үчүн фәјдалы-дыр.

3. АЗӘРБАЈЧАН МЕШӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА ИЛК ЕЛМИ ӘСӘР.

АИЛӘ-МӘИШӘТ ДРАМЛАРЫ: «ДАЛДАН АТЫЛАН ДАШ ТОПУҒА ДӘЈӘР», «СОНРАКЫ ПЕШИМАНЧЫЛЫГ ФАЈДА ВЕРМӘЗ», «АДЫ ВАР, ӨЗҮ ЈОХ».

1878-чи илдә Вәзиров Петровски-Разумовски Кәнд Тәсәррүфаты Академиясыны битирир вә мешәбәји ихтиса-сына јијәләнир. Москвадан вәтәнинә гајыдан Вәзиров 1878-чи ил нојабр ајынын 15-дә Гафгаз Чанишинлији Баш ида-рәсинин нәздиндәки Дөвләт Мүлкијјәти идарәси тәрәфин-дән Јелизаветпол (Кәнчә) губернијасынын Тәртәр наһијә-синә мешәбәји тәјин олунур. Һөкүмәтин 26 декабр 1878-чи ил гәрарына әсасән Гафгазда мешәчилик үзрә вәзифә вә маашлар мүәјјәнләшдирилир. Вәзирова да үчүнчү дәрәчәли мешәбәји рүтбәси верилир. Ил јарымдан чох бир мүддәтдә о, Тәртәр наһијјәсиндә чалышыр. 1880-чи ил ијул ајынын 1-дә Гафгаз Чанишинлији Баш идарәси нәздиндәки Дөвләт Мүлкијјәти идарәси тәрәфиндән Вәзировун рүтбәси артыры-лыр вә гуллуг јери дә дәјишдирилир. О, икинчи дәрәчәли пешәбәји кими Диличана тәјин олунур. Јахшы ишләдијинә көрә 1881-чи илдә јүз манат пулла мүкафатланыр. 1882-чи илдә јенә рүтбәси артырылараг биринчи дәрәчәли мешәбә-ји вәзифәсинә кечирилир.

Әввәлки илләрә нисбәтән мадди вәзијјәти дә јахшы-лашыр. Мадди чәһәтдән тәмин олунмасы шәраит јарадыр ки, о, евләниб аилә саһиби олсун. Вәзиров 1885-чи илдә мүшавир Аббас бәј Һагвердијевин гызы, көзәл тәрбијә вә тәһсил алмыш Хуршуд ханымла евләнир. Мә'мур аилә-синдән олан Хуршуд ханымла Нәчәф бәјин характерләри арасындакы јахшылыг онларын бир-бирини јахшы баша дүшмәсини шәртләндирән амилләрдән олур). «...Хуршуд ханым Дағыстанда Тејмурханшүрада икииллик прокимна-

зијада тәһсил алмыш, савадлы, һәм дә мэдәни бир гадын иди. О, дөврүнүн маарифпәрвәр зијалыларынын хејрхәһ ишләринә рәғбәт бәсләјирди... Хуршуд ханым өз доғма ба-лаларыны да габагчыл, халг үчүн чалышан, зијалы вә хе-јирхәһ бир адам кими көрмәк истәјирди. Одур ки, онларын тәрбијәси илә өзү мүнтәзәм мәшғул олурду...» («Азәрбајчан мәктәби», 1960, № 1, сәһ. 70).

Нәчәф бәјин үч ушағы: бир оғлу вә ики гызы олмуш-дур. Оғлу Шамил (6 март 1886—1933) али тәһсил алмыш агроном иди. Бөјүк гызы Сара ханым (5 март 1887—1962) азәрбајчанын маарифпәрвәр гадынларындан бири кими ин-гилабдан әввәл вә сонра мұәллим, мәктәб мүддир вәзифә-синдә чалышмыш вә бир чох мэдәни ишләрдә фәал ишти-рак етмишдир. (Онун һаггында бах: С. Мәммәдов. Һәјат сәһифәләри, «Азәрбајчан мәктәби», 1960, № 1, сәһ. 70—76; Азәрбајчанын маарифпәрвәр гадынлары китабы, Бақы, Азәрнәшр, 1960, сәһ. 73—78). Кичик гызы Сүрәјја да (5 ијун 1891—1920) мұәллим олмушдур. Абдулла Шаигин вә башгаларынын хатирәләриндән өјрәнирик ки, Нәчәф бәј мұ-ләјим тәбиәтли бир аилә башчысы кими даима диггәти чәлб едәрмиш, чохлары онун аиләдәки рәфтар вә давра-нышына, ушагларына мұнасибәтинә гибтә вә һәсрәтлә ба-харлармыш. Онун сәмимилији, һәлим хасијјәти аиләнин башга үзвләринә дә өз мүсбәт тәсирини кестәрмишдир вә с. вә с. (Бах: А. Шаиг «Мәним һәјатым», Республика Әлјазмалары фонду, инв. № 3634.)

Јахшы чалышмағына вә өз ишиндә әла хидмәтинә кө-рә Дөвләт Сенаты 22 јанвар 1887-чи ил тарихли гәрары илә губернија катиби рүтбәсиндә Вәзирова мешәчилик иши үзрә «һагиги студент» (дејствителный студент) адыны ве-рир вә вәзифәси дә артырылыр. О, ротмистр кијаз Гулу хан Усмијевин Јелизаветпол губернијасындакы мешәләрини ида-пә едир.

Вәзиров мешәбәји вәзифәсиндә чалышаркән ихтисасы-ны артырмагла мүнтәзәм мәшғул олур. Азәрбајчанын зән-кин мешәләрини истәдадлы бир мүтәхәссис-дендролог кими өјрәнир, узун илләр етдији мұшаһидә вә тәчрүбәләрин нә-тичәсини јазыр. (Мешәчилик дән Вәзировун јаздығы һә-мин ири һәчмлн елми әсәр Республика Әлјазмалары Ин-ститутунда, јазычынын архивиндәдир. Инв. № 20). О, мешә-чилик сәнәтини тәсадүфи севмәмишдир. Һәлә Бақыда реал-ны кимназијада охујаркән һәсән бәј Зәрдабинин дедији тәбиәт дәрсләринин тәсири нәтичәсиндә мәнз кәнд тәсәр-рүфаты академиясына дахил олмуш вә оранын мешәчилик шәбәсини мүвәффегијјәтлә битирмишди.

Бәллидир ки, 90-чы илләрдә Русијада ингилаби һәрәкатын жүксәлиши илә әлагәдар олараг Петровски—Разумовски Академијасынын мә'зунларыны тә'ғибә башла-йыр, онлары һәбс едир, ишдән говурдулар. Вәзиров да бир «петровист» кими мешәбәјиликдән чыхарылмышды. О, сон-ралар јазырды: «Русијанын ән биринчи мәгами-ифтихары олан Петровски Академијасынын ады чәкиләндә чохла-ры горхарды. О чәһәтдән Академија мә'зунлары онларын нәзә-риндә лаубалы вә зиддмәсләк һеса-б олунурдулар». Драма-тургун һәјат јолдашы Хуршуд ханым да әри илә фәхр едир, бәрк ајагда севдији бир ибарәни ишләдирмиш: «Биз петро-вистик, һеч бир мүсибәтдән горхмуруг».

Ғабагчыл дүнјакөрүшүнә вә көзәл инсани кејфијәтлә-рә малик олан тәбиәтшүнас К. А. Тимирјазевин вә еләчә дә даһи алим Дарвинин тә'сири Вәзировун Азәрбајчан мешәләри һаггында јаздығы илк елми әсәрдә дә өзүнү көстө-рир. Бу әсәрин әһәмијјәти һаггында биолокија елмләри на-мизәди Н. Фәрзәлибәјли јазыр: «Н. Вәзировун әлјазмасы шәклиндә олан бу әсәринин Азәрбајчан тәбијјат елмләри-нин инкишаф тарихи нөгтеји-нәзәриндән чох бөјүк әһәмиј-јәти вардыр. Бу әсәр Азәрбајчанда мешәчилик елминин (дендролокијанын) әсасыны, башланғычыны тәшкил едир. Вәзиров азәрбајчанча јазылмыш илк әсәрин мүәллифи вә һәмин фәндән Бакы кәнд тәсәррүфаты техникумунда дәрс дөјән биринчи мүәллим олмушдур» (Н. Фәрзәлибәјли. Нә-чәф бәј Вәзировун бир әлјазмасы һаггында. Н. Зәрдаби адына Кировабад Педагожи Институтунун «Елми гејдләр» мәчмуәси, 1955, № 3, сәһ. 48).

Әсәрдә әввәлчә Азәрбајчан мешәләриндәки палыд, фыс-дыг, гоз, гызылағач, гогаг, гараағач, чөкә, тоз, шам, сәну-бәр вә башга ағачларын гурулушу вә биоложи хүсусијјәт-ләри, әһәмијјәти һаггында ајдын бир дилдә марағлы мә'-лумат верилир. Сонра мүәллиф мешәчилијин үмуми мәсә-ләләрини изаһ үчүн ајры-ајры бәһсләр ајырыр. «Мешәнин һәјат гүввәси», «Мешәләрин бир чүр олмамагларынын сә-бәбләри», «Мешәдә ичтимаиләрин бир-биринә тә'сири», «Ағачларын ишыға нисбәти», «Чинсбәчинс-ағачларын рү-тубәтә нисбәти», «Ағачларын истилијә нисбәти», «Ағач-ларын торпагда мә'дәни маддәләрә нисбәти», «Ағачларын чәлд бөјүкләнмәси», «Ағачларын төрәмәси».

Азәрбајчанда тәбијјат елмләри тарихиндә биткиләрә елми чәһәтдән јанашманы, онларын елми гәјдада адлан-дырылмасыны биз илк дәфә Вәзировун әсәрләриндә көрү-рүк ки, бу да Азәрбајчанда үзви аләмин елми әсаслар үзә-риндә өјрәнилмәсинин башланғычы демәк иди.

Вәзиров вәтәнпәрвәр бир алим кими Азәрбајчан мешә-ләринин өјрәнилмәдијинә тәәссүфләнир, үмидини чаванла-ра бағлајараг јазырды:

«Бизим Азәрбајчан мешәләримизин һәтта һеч бириси мә'-лум дејилдир. Үмидварам ки, чаванларымыз бу һадисәлә-рә диггәт едәчәкләр».

XIX әсрин 80—90-чы илләриндә, Азәрбајчан дилиндә јазылан бу әсәрин әдәби-елми дил тарихимизи өјрәймәк үчүн дә әһәмијјәти вардыр. Әсәр һәр шејдән әввәл садә, һамынын баша дүшәчәји бир үслубда јазылмышдыр. Мәсә-лән, «Мешәјә зинәт верән ағачлардан бири дә фысдыгдыр. Фысдыг он јашына гәдәр кеч әмәлә кәлир, сонра шаһ бу-дағы атыр, башлајыр узаныб будагланмаға. Шиддәтли бөјү-мә башлајыр гырх-әлли јашына чатанда, мил көкү ғабагча бир аз әмәлә кәлир, сонра анчаг јан көкләри артыр вә та-мам өмрүндә назик, үфүги галыр. Она көрә, бәрк күләјә ар-тыг давам едә билмәјиб јахылыр» (Республика Әлјазмала-ры Институту. Вәзировун архиви. Инв. № 20).

Јахуд, тәбиә сечмә гануну һаггында материалист фикри-ни мүәллиф бу чүр изаһ едир: «Тәчрүбә илә билинибдир ки, јетишмиш шам мешәсиндә јахшы тохумлу, илдә чүрбә-чүр ағачларын бар кәтирмәк гүввәси бәрабәр дејилдир... Зилләтдә олан ағачлар өлүрләр, анчаг галиб кәлән ағач, һәјат гүввәси олан ағач өзүндән сонра өвлад гојуб кедир. Бу кәбир Дарвиндән бизә галан ганундур» (Јенә орада).

2

Вәзиров мешәбәји вәзифәсиндә чалышдығы илләрдә һәјата даһа јахындан бәләд олур, јашадығы мүһити, хү-сусән мүлкәдар аиләләриндәки башыпозуглуғу, һәрч-мәрч-лији даһа дәриндән мүшаһидә едир. О, авамлыг вә садә-лөвһлүјүн, көһнәлмиш әхлаг нормаларынын аиләләрдә әмәлә кәтирдији наразылыг вә анлашылмазлығы көрүр, бир маарифчи кими бунлар һаггында дүшүнүр. О, тәхминән он беш иллик фәсиләдән сонра «Далдан атылан даш топу-ға дәјәр» (1890), «Сонрақы пешиманчылыг фәјда вермәз» (1890), «Ады вар, өзү јох» (1891) кими аилә-мәишәт драм-ларыны јазыр. Нәмин әсәрләрин јазылмасыны шәртләнди-рән башга сәбәбләр дә вар иди ки, бу да Азәрбајчан, үму-мијјәтлә, театр мәдәнијјәтинин чанланмасы илә әлагәдар иди.

1880—1890-чы илләрдә Бакы, Шуша, Шәки, Нахчыван кими мәдәнијјәт мәркәзләриндә театр һөвәскарларынын фәалијјәти күчләнир. М. Ф. Ахундов вә рус драматург-

малик бир мұһафизәкар мүлкәдар нүмајәндәсидир. Һәлә әсрин лап әввәлләриндә Ф. Көчәрли Вәзировун илк комедијаларыны доғру оларағ белә гижмәтләндирмишдир: «Н. Вәзиров өз комедијаларында бөјүк истәдад саһиби кими мејдана чыхыр; о, мүлкәдар силкинин патриархал һәјатына мәхсус мүхтәлиф сәһнәләри усталыгла тәсвир едир. Бу чәһәтдән «Ады вар, өзү јох», «Сонрақы пешиманчылығ фајда вермәз» адлы комедијалары ән мүвәффәғијјәтли әсәрләр сајыла биләр» (Ф. Кочарлинскиј. Литература Азербәјджанских татар. Тифлис, 1903, сәһ: 51).

Драматургун һағгында данышдығымыз пјесләриндә инсан характерләри мәишәт сәһнәләри, ичтимаи һәјат ләвһәләри ичәрисиндә әријиб кетмир, бәлкә һәмин мәишәтин даһа габарығ көрүнмәсиндә әсас рол ојнајыр. Тамашачыны вә ја охучуну әләндирмәк үчүн гондарма сәһнәләр кәлишләр Вәзировун әсәрләриндә, демәк олар ки, јохдур.

М. Ф. Ахундовун драмларында гәһрәманлар чох надир һалларда сәһнәдә тәк отуруб, өз вәзијјәтләриндән шикајәтләнир, монолог дејирләр. Вәзировун пјесләриндә бу чәһәт сәчијјәви һалдыр. Оун сәһнә әсәрләринин чохунда бир гајда оларағ гәһрәманлар тәк-тәнһа һалда һәјатдан, јашајышдан, пис адамлардан наразылығларыны билдирир, талеләринә лә'нәтләр јардырыр вә с. Лакин гәһрәманларын монологлары дарыхдырычы вә гејри-тәбии көрүнмүр, сүн'и тә'сир бағышламыр. Онларын данышығлары тәбии олмағла персонажын бу вә ја дикәр инсана, һадисәјә мүнәсибәтини ајдынлашдырыр.

Чәмијјәтин керчәк әкси Вәзировун илк пјесләриндә дә диггәт мәркәзиндәдир. Илк әсәрләрдә мүәллиф даһа чох, фәал сурәтдә мүлкәдар мәишәти мәсәләләринә мүдахилә едир. Драматургун јаратдығы пјесләр, һәр шејдән әввәл һәјат күчүнә малиқдир. О өз бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундовун көзәл ән'әнәләриндән олан ичтимаи мәзmunлу, мә'налы, чидди күлүшә һәлә илк драмларында кениш јер вермишдир. Охучу вә тамашачынын күлүшү Фатма ханымлар, Чәннәтәли ағалар өз һәддини кестәрир. Чәмијјәтин инкишафына мане олан типләрә тәкчә күлмүрсән, һәм дә нифрәт едирсән. Додағда әмәлә кәлән тәбәссүм сонра ачы күлүшә, даһа сонра да гәзәбә чеврилир. Гәзәбин тә'сири ағыллы охучуну фикирләр дәрјасына гәрг едир. О Чәннәтәли ағаларын чәмијјәт үчүн ичтимаи бир бәла олдуғуну јәни едир. Драматургун өлдүрүчү күлүшләри арасында дәрдли үрәјинин ағыр сызылтылары да ешидилир. Санки о дејир ки, көзәл вәтәнин таләји кимләрин әлиндә-

дир, вәтәнин вә зәһмәткеш халгын сәрвәтини кимләр талән едиб дағдыр.

Дејә биләрик ки, Вәзиров илк әсәрләриндә фикрини, әсасән бир маарифчи кими һәјатын чиркин чәһәтләринин тәнгидинә верирди. Биз, илк пјесләрдә јазычынын рәғбәт бәсләдији сурәтләрә дә раст кәлмирик. Адамлары ејбәчәр шәклә салан, онлары һәјат үчүн, әсл јашајыш үчүн јарарсыз едән сәбәбләр, әдибә көрә, мұһафизәкар мүлкәдар аиләләриндә тәрбијә мәсәләсинин дүзкүн гојулмасы, сәмәрәли әмәјә, зәһмәтә хор бахылмасы, мәдәнијјәтин чәтәшмамасы, һәјат вә јашајыша «дүнја беш күндүр» көзү илә бахылмасыдыр. Јазычы һеч дә бәдбәхтлијә гапылмыр. О, бу батағлығын гурудулачағына, аләмә үфунәт јажан јердә күллүк вә чичәклик салыначағына чалышан гадир инсанларын олдуғуна инаныр вә һәмин адамларын көзәл бәдини сурәтини кәләчәк әсәрләриндә јарадыр.

4. ВӘЗИРОВ КОМЕДИЈА УСТАСЫ КИМИ. «ЈАҒЫШДАН ЧЫХДЫҒ, ЈАҒМУРА ДҮШДҮК».

1892—1894-чү илләрдә Вәзиров бир нечә бәдини әсәр јазмышдыр. Һәмин әсәрләрдән һәләлик анчағ икисинин— «Күзәшт» вә «Дад јарымчығ әлиндән» пјесләринин ады бәлли олмушдур. Күрчүстан ССР Мәркәзи Дәвләт Тарихи Архивиндә «1891—1895-чи илләрдә ермәни дилиндә сензураја тәгдим едилән әсәрләри гејдә алан китаб» адлы (фонд № 480) ири бир дәфтәр вардыр. Бу дәфтәрдә ермәни дилиндә сензураја көндәрилән әлјазмалары илә бәрабәр азербәјчанча әлјазмаларынын да адлары чәкилир. Дәфтәрдә Әскәр бәј Коранинин «Гочалыгда јорғалығ», һашым бәј Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил». Н. Нәримановун «Наданлығ» пјесләри илә јанашы, Нәчәф бәј Вәзировун «Ады вар, өзү јох», «Күзәшт», «Дад јарымчығ әлиндән» әсәрләри дә гејдә алынмышдыр. Дәфтәрдәки гејдән бәлли олур ки, 1892-чи ил сентјабрын 18-дә сензураја тәгдим олуан үчпәрдәли «Күзәшт» комедијасы бәјәнилмә мөһүрү илә октјабрын 8-дә Хан кәндиинә мүәллифин езүнә гајтарылмышдыр. «Дад јарымчығ әлиндән» әсәри нсә сензураја Шушадан, Әһмәд бәј Чаваншир васитәси илә 1894-чү ил мајын 24-дә көндәрилмишдир. Әсәрин ојнанылмасына вә чапына ичазә верилмиш вә ијунун 9-да жери гајтарылмышдыр. (Бах: Күрчүстан ССР МДТА, ф. 480, сијаһы 1, иш 1064, сыра № 43, 44, 47).

лир. Мәсәлән, «Дәрдиндән Мәчнун олуб» («Лејли вә Мәчнун»), «Лап Һачы Гарадыр һа» («Һачы Гара»), «Гачаг Нәбијә дөнмүсән» («Гачаг Нәби»), «Аршың малчы сифәтинә дүш» («Аршың мал алан») «Мәшәди Ибад кими нә өзүндән чыхмысан» («Мәшәди Ибад») вә с. Һәммин типли ифа дөләрдән бири дә «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасынын гәһраманы илә әләгәдар олараг јаранмышдыр: «Дәрди Һачы Гәмбәр дәрдиدير».

Һачы Гәмбәрин күлүш объекти олмасынын сәбәби одур ки, о, кет-кедә аилә, чәмијјәт үчүн зәрәрверичи бир һәшәрата чеврилир. Охучу она ачы-ачы күлүр. Бу күлүшүн өзү ифшаедичи сатирадыр.

Әлбәттә, ифшаедичи күлүш комедијанын мүсбәт идејасыдыр—һөкмүнү вермәк лазымдыр. Чүнки бурада јазычы буржуа мүнасибәтләринин аилә-мәишәтә кәтирдији писликләри, пулун әхлаг вә рәфтарлары корладығыны ачыб көстәрир. О, мәгсәдини тамашачыја вә ја охучуја чатдырмагдан өтрү XIX әсрин сонларындакы Азәрбајчан һәјәти үчүн сәчијәви олан типик һадисәләрдән вә һәммин һадисәләрин мәркәзиндә фырланан комик характер Һачы Гәмбәрдән данышыр. Јазычы Һачы Гәмбәрин симасында мал-дөвләтин шәхсијәти нечә симасызлашдырдығыны, позғунлашдырдығыны, аиләјә фәлакәт кәтирдијини ачыб көдәрир. Әсәрин бәдин тәсир гүввәсини артыран чәһәтләрдән бири дә һарынлығын, әндазәдән чыхмағын мәнәвијәтча позғунлуға, әхлагсызлыға апарыб чыхармасыны, һәјәти дәлилләр әсасында, инандырычылыгга әкс етдирмәлидир.

«Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасынын әдәбијат тарихимиздә нечә јүксәк бир мөвгедә дајандығыны вә әсәрин баш гәһрәманы Һачы Гәмбәрин нечә бир милли тип олдуғуну һәлә ингилабдан әввәл дәфәләрлә демилшләр. 1913-чү илдә «Сәфа» маариф чәмијјәти тәрәфиндән бурахылан «Нәчәф бәј Вәзиров» китабчасында «Һачы Гәмбәр» классик бир комедија кими гијмәтләндирилләр. «Нәчәф бәј өз нөгсанларымыза күләркән ағлајыб көз јашы төкүр»—дејә комедија һаггында јазан мүәллиф фикрини бу чүр јекунлашдырыр: «Ачыг көз илә биз әдәбијатымыза нәзәр едиб бахсар, ашикара көрәрик ки, Нәчәф бәј Вәзировун «Һачы Гәмбәри», «Чәннәтәлиағасы» русларын, фирәнкләрин «Тартүф»и, «Ревизор»у вә ја Мирзә Фәтәли Ахундовун «Һачы Гара»сы кимим театро әләминдә көһнәлмәјәчәк вә өлмәјәчәк. Чүнки бизим милләтимиз арасында Һачы Гәмбәр кими вүчүдлар даһа чох-

дур. Нәинки һәр шәһәримиздә бир-ики нәфәр, бәлкә һәр күчә башында беш нәфәр, он нәфәр Һачы гәмбәрләр көрмәк мүмкүндүр» («Нәчәф бәј Вәзиров», Бақы, 1913, сәһ. 20).

Отузунчу илләрдә мүхтәлиф чәрәјан вә фикирләрин, көһнә јазычылара биртәрәфли мүнасибәти, ирсә јанлыш бахышың тәсир алтында јазычынын комедијаларынын да һәгиги гијмәти бәзән нечә ендирилмишдир. Мәсәлән, о дөврүн көркәмли тәңгидчиләриндән Әли Назим јазыр: «Нәчәф бәјин комедијалары артыг һәгиги комедијалар, ичтиман идеаллар планында һәрәкәт едән бир иронија вә јуморун мәһсулу дејилдир. Бурада комизмдән зијадә водевилчилик, јумордан зијадә бир һырылты, комик характерләрдән зијадә күлүнч вәзијәтләр вардыр» (Әли Назим. Молла Нәсрәддин реализми, күлүшү вә «Өлүләр» һаггында, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» жур. 1935, № 1).

Бу јанлыш фикри әтрафлы изаһ етмәјә, Вәзировун әсәрләринин «ичтиман идеаллар планында һәрәкәт едән» һәгиги комедијалар олдуғуну вә еләчә дә әдибин мәһз комик характерләр јаратдығыны сүбүт етмәјә еһтијаж јохдур. О фикир дүздүр ки, драматургун комедијаларында һырылты доғуран јерләр вардыр. Лакин бу неч дә пјесләри ичтиман идеаллардан мәһрум әсәрләр кими гијмәтләндирмәјә һагг вермир.

Вәзировун елә бир әсәри јохдур ки, о, орада ичтиман вә сијәси мөвгедән чыхыш етмәмиш олсун. «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасынын да мајасы күлүшлә јоғрулмушдур. Бурада да күлүш драматургун башга пјесләриндә олдуғу кими јенә өз ифшаедичи күчүнү мөһкәм сахламышдыр.

5. ӘДӘБИЈАТЫМЫЗДА ИЛК ФАЧИӘ. ЈЕНИ ИНСАНЛАР. «МҮСИБӘТИ-ФӘХРӘДДИН»

Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә комедијанын баниси М. Ф. Ахундовдурса, фачиәнин әсасыны гојан Н. Вәзировдур. О, «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896) әсәрини јазмагла фачиә жанрынын да әдәбијатымызда илк нүмунәсини јаратмышдыр. Һәммин әсәрдән сонра мүәсир һәјәтин бир чох мүһүм мәсәләләринин әһәтә едән реалист сәнәт әсәрләри: «Дағылан тифаг» (1896), «Бәхтсиз чаван» (1900) фачиәләри јаранды, «Надир шаһ»ла (1899) тарихи фачиәнин бүнөврәси гојилду вә сонракы илләрдә «Аға Мәһәммәд шаһ Гаһар» (1907), «Нәсрәддин шаһ» (1916) кими көзәл әсәрләр мејдана чыхды. Сонралар фачиә жанры даһа да

да баш верән тә'сиредичи һадисә—истәкли һәјат јол-дашы Хуршуд ханымын вәфаты ону вә еләчә дә бүтүн аилә үзвләрини сарсыдыр. Хуршуд ханым јахшы тәһсил көрмүш илк Азәрбајчан гадынларындан бири кими бир чох адамларын тәһсил алмасында, јени руһда тәрбијә едил-мәсиндә әһәмијјәтли ишләр көрмүшдү. Нәчәф бәјин ән-чидди охучусу вә көмәкчиси дә мәнз Хуршуд ханым олмуш-дур. Хуршуд ханымын өлүмүндән бир нечә күн әввәл де-дији сөзләр нә гәдәр тә'сирлидир: «Чаванлығымын ән јах-шы илләрини мән халг мүғәнниси Дәрвишә (Нәчәф бәјә һәмишә Дәрвиш дејәрмиш—К. М.) һәср етмишәм, ону әзизләмиш, һәјатыны горумушам. Әкәр мөним чидди нәзәр-әтим олмасајды, онун әсәрләри итиб-батмышды. Мүвәф-фәгијјәтсиз әсәрләрини белә көз бәбәји кими сахламы-шам, бә'зән дә гадын психолокијасынын әләмәтләрини ора-әләвә етмишәм. Мән ағыр дәгигәләрдә Дәрвишлә бирлик-дә вурушмушам вә мүбаризәни дәјанәтлә давам етдирми-шәм. Чох тәәсүф ки, онун гырх иллик јубилејини көрмәк мәнә гисмәт олмајачагдыр. Инана билмирәм ки, сенсор (өзү-нү нәзәрдә тутур—К. М.) өз ишинин нәтичәсини көрмәјә-чәк? Өлүмүн гаршысыны алмаг олмаз, амма мәни дә јад-дан чыхармајын. Она, фәалијјәтинә лајиг тәнтәнә дүзәлдин вә хатырлајын ки, дағларда вә мешәләрдә о, өзүнүн өл-мәз «Һачы Гәмбәр» пјесини јазаркән мән дә гаранлыг, да-рыхдырычы кечәләрдә онунла бирликдә отурмушам» («Каспи» гәз 1913, 17 сентјабр, № 208).

1913-чү илдә «Каспи» гәзетиндә Хуршуд ханым Вәзи-рованын вәфаты мүнәсибәтилә бурахылмыш мәгаләдә де-јилирди: «Дүнән Бақыда габагчыл мүсәлман гадынларын-дан бирини, мәшһур мүсәлман драматургу, ичтимаи хадим вә халг мүғәнниси («Дәрвиш») Нәчәф бәј Вәзирова-нун досту вә јолдашы Хуршуд ханымы дәфн етдиләр.. Бизим драматургун ағыр күнләриндә, Хуршуд ханым она дајаг олмуш, һәр чүр мүнәсибәтә гаршы мүбаризә апармыш-дыр».

* * *

1913-чү ил нојабрын 15-дә Н. З. Тағыјев театрында (индики М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Акаде-мик Драм театрынын көһнә бинасында—К. М.) Вәзиро-вун әдби-бәдии фәалијјәтинин гырх иллијинә һәср олун-муш тәнтәнәли јубилеј кечирилмишдир. һәмин күн, гәзет вә журналлар, «Милли бајрам» сәрләвһәсилә мәгаләләр дәрч етмишдир. (Бах: «Мәктәб» мәчмүәси, 1913, 22 нојабр, № 18; «Каспи», 1913, 15 нојабр, №258; «Игбал», 1913, 15

нојабр, №506; 18 нојабр, №508; «Баку», 1913, 15 нојабр № 257; 17 нојабр, № 259 вә с.) Гүсејн Садигин «Игбал» гәзетиндә Вәзирова халга олан хидмәтләрини ишыглан-дыран мәгаләсинин әввәлиндә Гафгаз мүсәлманларынын ајылмасындан, онларын дини бајрамлардан даһа чох мил-ли бајрамлара мејл етмәләриндән бәһс едилир вә сонра јазылырды: «Әлли ил бундан ирәли јубилеј билмәјән бир милләт Нәчәф бәјләр кими мәдәнијјәт мүчаһидләринин зүһуру илә јубилеј јапмаг вә бир әдиб вә бир даһини тәг-дир етмәк кими бир мәзијјәт вә исте'дад газанмышлар. Јенә Нәчәф бәјләр сәјәсиндә милли бајрам шәрәфини га-зандыран јубилеј күнләри тә'тили-үмур едәчәк гәдәр бир һисс вә гејрәтә малик олачагларына шүбһә едилмәз. Бу күн Гафгаз туркләри үчүн милли бир бајрамдыр... («Иг-бал», 1913, 15 нојабр, № 506).

Јубилеј мүнәсибәтилә «Сәфа» маариф чәмијјәти Вәзи-ровун һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш хүсуси ки-табча бурахылмышдыр. Китабчада драматургун јарадычылы-ғына јүксәк гијмәт верилрди: «...Нәчәф бәј мүсәлман театросу аләминдә ән гәви бир театронәвис һесаб едилир. Русијәнин бәјүк даһиси Островски кими Нәчәф бәј дә фә-тәт өз милли мәишәтиндән јазмышдыр. Бу тәриг илә мил-ләтимизә өз јахшы-јаманыны театр сәһнәсиндә көстәр-мишдир» («Нәчәф бәј Вәзирова», 1913, сәһ. 17).

«Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасынын биринчи пәрдәсинин тамашасындан сонра јубилеј тәнтәнә-си башланмышдыр. Јубилеј комитәси тәрәфиндән јазычы-нын һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'рузә динләнилдикдән сонра мүхтәлиф идарә, чәмијјәт вә тәшкилатлардан кәлән тәбрикләр охунмушдур («Чәмијјәти-хејријјә», «Нәшр-ма-ариф», «Ничат», «Ғилал», јәһуди чәмијјәти, күрчү нәшр маариф чәмијјәти, Театр вә инчәсәнәт чәмијјәти халг уни-верситетләри чәмијјәти, шәһәр мәктәб шө'бәси, сәнајә мәк-тәби рус драм артистләри шәһәр идарәси гул-дугчулары, Сабунчудақы, «Тәмәддүд» мәктәби, Н. З. Тағыјев фабрикинин фәһләләри вә драм дәрнәји, «Игбал», «Бақы», «Каспи» гәзетләри, Азәрбајчан опера артистләри вә с.) (Бах: «Игбал», 1913, 17 нојабр, №507; «Каспи», 1913, 17 нојабр. № 260). Илк әввәл јубиле-ји тәшкил едән «Сәфа» маариф чәмијјәти идарәсинин тәб-рики динләнир. Тәбрики чәмијјәтин сәдр мүавини шаир Сәмәд Мәнсур охумушдур. «Сәфа» маариф чәмијјәти ида-рәси Вәзирова милли мәдәнијјәтин инкишафындақы хид-мәтләрини гејд етдикдән сонра јазырды: «... Сиз театро-нәвисликдә аләми-исламын биринчи мүһәррири, уstad-

эзим Мирзэ Фэтэлинин биринчи шакирди театро-чулугун да биринчи хадими олдуруз. Бакыда илк «Гачы Гара»ны ојнадыгда түрк театросунун атасы сизлэрэ кағыз жазараг өмрүнүн он ил даһа узандығындан бәһс ејләмишдир. Фэгэт сиз јалныз онун дејил, милләтимизин һәјат мәдәнијәсинә дәхи гијмәтли күнләр әләвә етмишсиниз...» (Республика Әлјазмалары Институту. Вәзировун архиви, № 40). Јубилјара кәндәрилмиш тәбрик мәктубларыны: рус-Азәрбајҗан мәктәбләри адындан Маһмуд бәј Маһмудбәјов, Балаханы гыз мәктәби адындан Абдулла Шаһтәрхан маариф чәмијјәти вә драм дәстәси адындан Нәриман Нәриманов, «Сәфа» театр һеј'әти адындан Чаһанкир Зејналов, мүсәлман артиетләри адындан А. А. Рзајев, вахтилә Петровски Академијасында охујан вә Вәзировун достлары олан тәләбәләр адындан Фролов охумушдур (Бах: «Иґбал», 1913, 17 нојабр, № 507; «Каспи», 1913, 17 нојабр, № 260).

Јубилеј мүнәсибәтилә Русијанын вә Гафгазын мүхтәлиф јерләриндән: Петербург, Дәрбәнд, Тифлис, Ашгабад, Газан, Оренбург, Бағчасарај, Кијев, Гори, Полтава, Гәштәрхан, Армавир, Шуша, Нахчыван вә башга шәһәрләрдән Вәзировун адына ики јүздән чох тәбрик телеграмлары алынмышды (Бах: Республика Әлјазмалары Институту. Вәзировун архиви, инв. № 34). Тәбрикләр ичәрсиндә о заман Бакыда нәшр олунаг гәзет вә журнал редаксияларынын (јуморист «Кәлнијәт» журналы, «Сәдаји-һәгг» гәзети вә с.) мәктублары да диггәти чәлб едирди.

Казандан, «Улдуз» идарәсиндән кәндәрилән телеграмда јазылмышды: «Гырх сәнә түрк әдәбијјаты вә сәһнәсинә хидмәт етмиш бәјүк драматург Нәчәф бәј Нәзрәтләринин сәими тәбрик едириз. Чох јашасын милли әдәбијјатын бәјүк хадими» (Бах: Республика Әлјазмалары Институту. Вәзировун архиви, инв. № 34).

Чәмијјәт, идарә, тәшкилат, театр вә ајры-ајры көркәм-ли јазычы, мүнәррир, бәстәкарларын тәбрик мәктубларында Вәзировун һәртәрәфли фәалијјәти гијмәтләндирилди, онун Азәрбајҗан ичтимаи фикир тарихиндәки јери доғру-дүрүст мөјјән едилди. Тифлидән, «Молла Нәсрәддин» мәчмүәси редаксиясындан алынған мәктубда јазычынын әсәрләриндәки дәрјн идејалылыг бәдилик илк плана чәкилирди: «Молла Нәсрәддин» журналы редаксиясы истәдадли јазычы-драматург, јүксәк бәдии вә дәрјн идејалы әсәрләр мөәллифи Нәчәф бәј Вәзирову әдәби фәалијјәтинин гырх иллији күнүндә тәбрик етмәклә нәһәјәтсиз дәрәдәдә хошбахтдыр» (Јенә орада, инв. № 34).

Бакы бәләдијјә идарәси гуллуғчулары јазырдылар: «Бу күн тамам гырх илдир ки, милләтин тәрәггиси јолунда јорулмајыб, чидди-чәнд илә ишләмәкдәсиниз... Милләтимизин гүсурларыны, ејибләрини бирчә-бирчә тәнгид едиб, театр сәһнәсиндә көстәрдиниз...» (Республика Әлјазмалары Институту. Вәзировун архиви, инв. № 41).

Драматургун јахын дост вә мәсләкдашларындан олан Әбдүррәһим бәј һагвердијев Ағдамдан кәндәрдији телеграмда Вәзировун халгы мәдәни интибаһа чағырышына јүксәк гијмәт верәрәк, гүрур һиссилә јазырды: «Мүсәлман сәһнәсинин тәшкилатчысыны, биринчи актјоруну, Аслан бәј, Гачы Гәмбәр кими өлмәз типләрин јарадычысыны гучаглајыб өпүрәм. Сиз гырх ил дәрвиш кими үрәкләрин гапысыны таггылдаараг бизи интибаһа чағырмышсыныз. Сизин пјесләринизә бахан халг күлмүшдүр. Сизин күлүшүнүзүн сајәсиндә мөгсәдә наил олдуғларыны көрәнләр бу күн севинчдән ағлајырлар» (Республика Әлјазмалары Институту. Инв; Вәзировун архиви, инв. 34).

Бакы мөәллимләринин мәктубуну гырх сәккиз нәфәр имзаламышдыр. һәммин имзалар арасында Сүлејман Сани Ахундовун, Маһмуд бәј Маһмудбәјовун, Абдулла Шаһбазовун, Ибраһим бәј Мусабәјовун, Бәдәл бәј Бәдәлбәјлинин, һәнифә ханым Мәликзадәнин, Ајна ханым Мусабәјованын, Шәфигә ханым Әфәндизадәнин, Никар ханым вә Сүрәјјә ханым Вәлибәјзадәларин, Гафур Рәшад Мирзәзадәнин, Әли Сәбри Гасымовун вә башгаларынын адлары вардыр. Онларын кәндәрдикләри тәбрик мәктубунун бир јериндә дејилди: «...Гырх ил бундан мүгәддәм сәһнә нә олдуғуну билмәдијимиз һалда инди милли театр сәһнәси илә ифтихар етмәјә һаггымыз вар; хәзан вә хар олмуш баға охшар милләтимизин пәришан һалыны јазмыш олдуғунуз фачиә, комедија вә мәгаләләр илә милләтимизи әһја едиб бу күн мүнәтәзәм бир күлүстана дөндәрдиниз. Чәнабынызын бу зәһмәти һеч бир сәрмајә илә тәгдир олунамаз... (Јенә орада, инв. № 43).

Азәрбајҗан артистләри Вәзирову өзләринин мөәллим вә тәрбијәчиси, халгын фәдакар оғлу кими гијмәтләндирирдиләр (Јенә орада, инв. № 32).

«Ничат» маариф чәмијјәтинин мәктубу да диггәти чәлб едирди: «Јарым әсрә јахын бир мүддәтдә сиз әдиб-мөһтәрәм милләтин рифаһ һалына, милләтин тәрәгги вә тәкәмүлүнә вар гүввәниз илә чалышыб һәр күнә зәһмәти гәбул етмишсиниз. Мүсәлманларын тәрәгги, мүсәлманларын сәадәти үчүн, онларын һөрмәтли вә мәдәни олмасы үчүн, гара гәлбли мәнһус үрәкли адамларын ачы-ачы сөзләрини

аләмнин сәһраларына сәпиб, көјәрдиб минләрчә Нәчәф бәјләр јетириб, знәтләринизи дәхи дә рәвнәгләндирәчәкләр. Сизин адыңыз тарихләрин вәрәгләриндә зәбт олуб, дилләрдә зикр олуначагдыр. Јаша, еј хадими-милләт, јаша атамыз, јаша, еј бизә раһибан олад Нәчәф бәј Вәзирәф чәнаблары..» (Республика Әлјазмалары Институту).

Рәсми һиссәнин сонунда јубилјар әввәд Азәрбајчан, сонра да рус дилиндә чыхыш едәрәк јубилеј тәшкил едәнләрә, рус, күрчү, татар вә башга халгларың нумәјәндәләринә тәшәккүрүнү билдирмиш вә чох тәвәзәкарлыгла демшидир ки, Академија ону милли ајрылыга мәнәл гојмадан үмуми инсанлыга бир көзлә бахмагы вә үмуми инсанлыга хидмәт етмәји өјрәтмишдир; онун хидмәти халг гаршысында чох аздыр вә бу күнкү тәнтәнәли јубилеј исә чох жүксәкдир. Вәзирәф көзләри јашара-јашара сөзләрини белә гуртармышдыр: «Мән дәрвишәм, гәбрә гәдәр дә дәрвиш олараг галачағам» («Каспи гәз. 1913, 17 нојабр, № 260).

Драматург нитгини гуртардыгда курултулу алгышлар голмуш... «сонра Нәчәф бәј чәнабларыны әл үзәриндә, бөјүк алгышлар ичиндә зала кәтирмишләр..» («Игбал» гәз. 1913, 17 нојабр, № 507).

Јубилјарын шәрәфинә јығылан бир чох гијмәтли һәдијәләри (үстү брилјантла јазылмыш гызыл папирәс гутусу вә с.) вә једди мин манат пулу Вәзирәф тәғдим етдикдә о, булардан имтина етмиш, «Сәфа» маариф чәмијјәтинә бағышламыш вә јени ачылачаг мәктәбин еһтијачларына хәрчләnmәсини тапшырмышдыр (Бах: «Баку» гәз. 1913, 17 нојабр, № 259).

Кечәдә тамашаја гојулан «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасы бөјүк мүнәффәгијјәт газанмышдыр. һачы Гәмбәр ролунда Вәзирәф јахын досту, Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли хадимләриндән бири олан Чәһанкир Зейналов ојнамышдыр. О, һәм дә үмуми тамашаја режиссорлуғ етмишдир. (Бах: Республика Әлјазмалары Институту. Вәзирәф архиви, инв. 35). һачы Сәлман ролунда Сәмәд Мәнсур, Молла Сәфи ролунда һачынски, Әшраф бәј ролунда А. М. Шәрифзадә, Ашыг Вәли ролунда Абасов, Гыды Кирвә ролунда Асланов, Имамгулу ролунда Сүһејли, Чәби ролунда Мәрәнди ојнамышлар. Артистләрин һамысы, демәк олар ки, өз ролларыны бөјүк усталыг вә мәнәрәтлә ифа етмишләр.

Беләликлә, демәк олар ки, Вәзирәф 40 иллик јубилеји Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бајрамы кими гејд олуңмушдур.

Өмрүнүн сон илләриндә Вәзирәф хәстә олмасына бахмајараг ичтимаи һәјәтда фәал иштирак едир, кәнч кадрларын јетишмәсиндә сәј вә бачарығыны әсиркәмирди. Драматург театр һәјәтиндә да фәалијјәт көстәрирди. О, С. Ағамалыоғлу адына Кәнд Тәсәррүфаты Суварма техникумунда мешәчилик иши үзрә мүнәссис-мүәллим сифәти илә ишләјирди. Вәзирәф халгын севимлиси олдуғу кими дәрс дедији тәләбәләрин вә мүәллимләр коллективинин дә севимлиси иди. Ону һөрмәт әләмәти олараг техникумун әмәкдар мүәллими адландырмышдылар. Јазычы иши илә әлағәдар олараг тәләбәләри илә Азәрбајчанын мүнәтәлиф рајонларына кедир, тәчрүбә мәшғәләринә рәһбәрлик едирди. Чәмијјәтин кәнч үзвләри илә әлбир ишләмәк гоча сәнәткара илһам верирди. 1926-чы илдә һәкимләрин гәти е'тиразына бахмајараг (һәкимләр она мәсләһәт көрмүшдүләр ки, ишләмәсин, истирәһәт етсин), әдиб, тәләбәләри илә бәрәбәр тәчрүбә мәшғәләринә башламағ үчүн Шамаһыја Чухурјурда кетмиш вә ијулун 9-да Чухурјурда, вәзифә башында гәфиддән үрәк партамасындан вәфат етмишдир. Чәназәси Бақыја кәтириләрәк, ијулун 12-дә дәфи олуңмушдур.

Вәзирәф вәфаты Азәрбајчан халгы тәрәфиндән дәрин кәдәрлә гаршыланмышды. һәмин кәдәрли күнләрдә, демәк олар ки, республика гәзетләринин һамысында истә'дадлы драматургун шәкли, һәјәт вә фәалијјәти һағгында мәғаләләр, еләчә дә некрологлар чап олуңур вә онун ким олдуғу, халга хидмәти бир даһа јада салыңырды. О вахты «Коммунист» гәзети драматургун вәфатына һәср етдији мәғаләни ашағыдакы сөзләрлә гуртарырды: «Түрк (Азәрбајчан—К.М.) сәһнәси баннләриндән бири олан Нәчәф бәјин фәч'әтән вәфат етмәси, шүбһәсиз ки, бүтүн сәһнәни севәнләр вә театро сәнәтинә гијмәт гојанлар үчүн пәк ағырдыр вә үрәкдән тәәссүф едәчәк бир итјидир» («Коммунист» гәз. 1926, 13 ијул, № 160).

«Бакински рабочий» гәзети јазырды: «Азәрбајчан әдәбијјатына, Азәрбајчан инчәсәнәтинә вә һәһәјәт, Азәрбајчан театрына бир даһа ағыр зәрбә ендирилди. Ијулун 9-да 72 јашында ән көркәмли түрк (Азәрбајчан—К.М.) драматургу Нәчәф бәј Вәзирәф вәфат етди. Вәзирәф тәк түрк (Азәрбајчан—К.М.) халгы танымырды. О, әдәби фәалијјәти илә өзүнү бүтүн оријенталистләрә јахшы танытмышды. Гырх иллик әдәби фәалијјәти илә өлкәнин һәр јериндән көндәрилән тәбрик телеграмларынын өзү дә онун нечә мәш-

һур олдуғуну, нечә севилдијини ајдынча көстәрирди» («Бакинскии рабочи» гәз. 1926, 13 ијул, № 160).

«Кәндли» гәзети охучулары билдирди ки, «..Нәчәф бәј горхмаз гәлбә малик иди. Даима чалышан, даима вуршан бир ишчи иди. Бу күн Нәчәф бәј өлән заман дәхи бир мүәллим, бир рәһбәр либасында өлдү Нәчәф бәјдә чамааты үчүн бөјүк бир мәнәббәт, онда бөјүк бир гүввә вар иди ки, ону 72 јашында олдуғу һалда Шамахија апарыб түрк (Азәрбајчан—К.М.) кәнчләрини һазырлашдырмаға вадар етди» («Кәндли» гәз 1926, 19 ијул, № 35, Бақы).

«Јени јол» гәзетиндә чап олуған материал өз һәчминин ирилији илә диггәти даһа чох чәлб едирди. Мәгаләнин сон сәтирләриндә дејилтирди: «Нәчәф бәјнин сачдығы тохум сәмәрәсиз галмады, һазырда Азәрбајчан әдәбијјаты вә һүсусән Азәрбајчан театросу бөјүк аддымларла ирәли кетмишдир. Шәргдә биринчи мөвгеји тутан Азәрбајчан театросу иштә Вәзирова ән көзәл бир јадикар! Кәнч зәһмәткеш нәсл Нәчәф бәј Вәзирову һәмишә һөрмәтлә јад едәчәкдир» («Јени јол» гәз. 1926, 12 ијул, № 159).

«Маариф вә мәдәнијјәт» журналында драматургун вәфа тына һәср олуңмуш «Нәчәф бәј Вәзиров өлдү!» адлы мәгалә һеч дә тәкчә јазылыш тәрзинин орижиналлығы илә фәргләнмирди. Мәгалә классик јазычылары, о чүмлөдән Вәзирова олан халг мәнәббәтинин сирләрини ачыр, кениш халг күтлөләри үчүн јазыб-јарадан сәнәткарларын әбәди јашадыгларыны хатырладыр, сонра да кәнчлији јени гүввә илә совет әдәбијјатыны јаратмаға, даһа јүксәк пиллөләрә галдырмаға чағырырды: «Даһа бир ихтијар әдәбијјат хадими, дәмин чанлы бир һејкәл, бу күн бир чәнәзә оларағ шум торпағын алтында басдырылды. Гиймәтли әдәби инчиләрлә сон дөвр әдбијјатымызы сүсләјән мөһтәрәм сымалар бирәр-бирәр сәһнәдән гајиб олур. Тәбиәт вердијини кери тәләб едир. 15 ил бундан габаг Сабир, Сабирдән сонра Һади, Аббас Сәһһәт, даһа дүн, хатирәси бүтүн ачысы илә гәлбимиздә өлмәјәрәк јашајан «Шәргин һәјатнәвиси Нәриман Нәриманов, бу күн дә түрк (Азәрбајчан—К.М.) сәһнәсинин Островскиси дејә ифтихар етдијимиз севимли вә мөһтәрәм бир әдиб: Нәчәф Вәзиров!

Кечән әсрин икинчи нисфиндән бәри авропалашма, мүасирләшмәјә доғру кедән әдәбијјатымызын тәмәл дашларыны гојан, онун төһтәвијјатыны тәшкил едән гиймәтли, әвәсиз, унутулмаз пишровларын сырасы сејрәлир, һәр мәшһум ил әлимиздән јени бир гүввәни, јени бир һәјаты

гопарыр. Бу күн дә јени бир итки, јени бир накириз вә ачы гурбан:

Нәчәф бәј Вәзиров!

«Мүсибәти-Фәхрәддин»ин јарадычысы!

Гәлбимизә ити бир ох кими ишләјән бөјүк, јаслы, һала таза, өлүм хијалы гаршысында диз чөкәрәк о ихтијар әдибә гаршы һәр бир сәнәт севичисинин мүтләг бәсләдији дәрин мәнәббәт вә бөјүк бир һөрмәтлә башларымызы әкилим.

Нәчәф бәј Вәзиров кетди!

Фәгәт ингилаб кәнч, әмин, сағлам руһ вә сағлам фикирли гүввәләр доғурмушдур ки, онларын да букүнкү вәзифәси бу бөјүк иткимизин ачысыны бизә даһа бөјүк бир һәвәслә чалышмағлары илә унутдурмағ, бу гајиб етдики-миз хадимләри чилд-чилд елми тәдгигатлар вә тәтәббәләрдә чанландырағ, онларын хатирәләрини әдәбиләшдирмәк, букүнкү әдәбијјатымызын һәнуз касыб чәббәханасыны мүасир, мүкәммәл әдәби силаһла тәһниз етмәк вә үчүдә кәтирәчәкләри јени әдәбијјаты кениш зәһмәткеш халг тәбәғәләринә мүјәссәр етмәк, синфи, шүрәви сәнәт васитәсилә тәрбијә етмәкдир.

Биз бу үмидлә бу ағыр иткиләрә сон бир вида сәламы кәндәририк.

Сөз Кәнчлијиндир!» («Маариф вә мәдәнијјәт». 1926, ијул, № 7 сәһ. 2).

Һәмин ачы хәбәрлә бәрабәр Н. Вәзировун гара тушла чәкилмиш шәкли вә шәклин алтында кичик шрифтләрлә чап олуңмуш гысача тәрчүмеји-һалы да верилмишдир:

«Нәчәф бәј Вәзиров мин сәккиз јүз әлли дөрдүнчү илдә Гарабағда Шишә шәһәриндә тәвәллүд етмиш вә кәнчлијини орада кеңирмишдир. Әввәлләри Нәчәф бәј орадакы моллаханаја давам етмиш, фәгәт сонралары дәрс охумағ мөгсәди илә 14 јашларында икән аиләсини тәрк едәрәк гачмыш вә Бақыја кәлмишдир. Нәчәф бәј Бақыја реални мәктәбинә кирмиш вә һәнуз чочуг икән сәһнәјә бөјүк бир һүсн-рәғбәт бәсләдијиндән бир сәһнә һәвәскары сифәти илә илк дәфә оларағ М. Ф. Ахундовун мәшһур «Һачы Гара» комедијасында ојнамышдыр. Нәчәф бәј Бақыдакы орта мәктәби гуртардығдан сонра Москваја кетмиш вә орада али мәктәб битирмишдир.

1895-чи илдә Бақыја дәнмүш вә 1905-чи илдән етибарән Бақыда нәшр олуған «Һәјат» вә «Әкинчи» гәзетләриндә әмәкдашылығ етмиш вә бир чох мәгаләләр јазмышдыр. Онларын һамысы илә бәрабәр Нәчәф бәј дә та чочуглугдан бәри театроја һәвәси олдуғуна көрә әввәлләрдә мәнәкәләр

зијан анд олмаз, амма һәр һалда ролуну јахшы өјрәнмәји о чәнабә төвсијә едирик» (Јенә орада).

Ч. Зејналовун һәмни тамашадакы ојуну башга гәзетчиләри дә разы салмамышдыр: «Пјесанын баш ролуну Зејналов чәнаблары ифа едирди. Даима ролуну мәһарәтлә ойнајан Зејналов чәнаблары нәдән исә бу ролунда ағыр вә сүст көрүнүрдү. Бу иш нә гәдәр гејри-артистләрә јарашар, исә, Зејналов кими көһнә артистә јарашмаз зәни едирик» («Игбал», 1912, 3 сентјабр, № 151).

Һәр ики рәјдә Аға Кәрим ханын оғлу Искәндәр ханы ойнајан А. М. Шәрифовун мәһарәти тәрифләнир вә көстәрилирди ки, Шәрифов кәләчәкдә мүсәлман сәһнәсиндә дәјәрли роллар ойнаја биләчәкдир.

«Аға Кәрим хан Әрдәбили» комедијасы бу күн белә Кәч Тамашачылар Театрынын вә башга театрларымызын репертуарында мөһкәм јер тутмагдадыр.

Беләликлә, Азәрбајчан театрынын инкишафында Вәзирвун фәалијәти ики чәһәтдән хусусилә фәргләнирди. О, бир тәрәфдән Азәрбајчан театрынын реалист истигамәтдә вә мүтәрәгги әнәнәләр әсасында инкишаф етмәси үчүн вар гүввәсини сәрф едир, артист кадрларынын јетишмәсиндә чалышыр, бир мүүллим-тәрбијәчи кими театр, сәнәт, сәһнә һаггындакы нәзәри-естетик биликләрини онлара өјрәдирди. Дикәр тәрәфдән дә о, бир јарадычы кими, драматург кими Азәрбајчан сәһнәсини зәнкинләшдирән, јени истәдадлы актјорларын јетишмәсинә тәсир едән долғун мәзмунлу пјесләр јарадырды.

14. ҺӘЈАТ ВӘ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ӘСАС ТАРИХЛӘРИ.

1854, март—Нәчәф бәј Фәтәли бәј оғлу Вәзирв Шушада анадан олмушдур.

1866—Шуша мүлкијә мәктәбинә кетмишдир.

1868—Бакыја кәлиб реални кимназијанын икинчи синфинә гәбул едилмишдир.

1873—Һәсән бәј Зәрдабинин рәһбәрлији вә Вәзирвун фәал иштиракы илә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы Бакыда тамашаја гојулмуш вә милли Азәрбајчан театрынын әсасы гојулмушдур.

1873, сентјабр—«Әти сәнин, сүмүү мәним» мәзнәкәси јазылмышдыр.

1874, август—Петербург Университетинә гәбул олунмушдур.

1874, 27 сентјабр—Петербургдан Москваја кәлиш вә Петровски-Разумовски кәнд тәсәррүфаты академијасына дахил олмушдур.

1874—«Гара күнлү» фачиәси јазылмышдыр.

1875—Ирәванда «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» мәзнәкәси јазылмышдыр.

1875, 22 ијул—Бакыда, Н. Вәзирвун мүүллими Һәсән бәј Зәрдабинин редакторлуғу илә «Әкинчи» гәзети нәшрә башламышдыр.

1875, 28 август—«Ағычы» һекајәсини «Әкинчи» гәзетиндә чап олунмағ үчүн Москвадан Н. Б. Зәрдабијә көндәрмишдир.

1875, 18 декабр—«Әкинчи» гәзетиндә мүүллифин илк мәтбу мәғаләси («Әкинчи вә зираәт хәбәрләри») чап олунмушдур.

1876, 30 август—«Мәним вағиәм» һекајәсини «Әкинчи» гәзетиндә чап олунмағ үчүн Москвадан Н. Б. Зәрдабијә көндәрмишдир.

1878—Петровски-Разумовски кәнд тәсәррүфаты академијасыны битирмиш вә мешәбәји ихтисасына јијәләнмишдир.

1878, 15 нојабр—Гафгаз Чанишинлији Баш идарәсинин нәздиндәки Дөвләт Мүлкијәти идарәси тәрәфиндән Јелизаветпол (Кәчә) губернијасынын Тәртәр һаһијәсинә мешәбәји тәјин олунмушдур.

1880, 1 ијул—Рүтбәси артырылмыш, икинчи дәрәчәли мешәбәји кими Диличана тәјин олунмушдур.

1882—Рүтбәси артырыларағ биринчи дәрәчәли мешәбәји вәзифәсинә кечирилмишдир.

1884—«Паһо» һекајәсини јазмыш вә «Зијәи-Гафгазијә» гәзетиндә (1884, № 2) чап етдирмишдир.

1885—Мүшавир Аббас бәј Һагвердијевин гызы Хуршуд ханымла евләнмишдир.

1886, 6 март—оғлу Шамил анадан олмушдур. 1933-чү илдә вәфат етмишдир.

1887, 22 јанвар—Өз ишиндә әла хидмәтинә көрә Дөвләт Сенаты гәрары илә Вәзирова губернија катиби рүтбәсиндә мешәчилик иши үзрә «Һәгиги студент» ады верилмиш вә вәзифәси дә артырылмышдыр.

1887, 5 март—Бөјүк гызы Сара ханым анадан олмушдур. 1962-чи илдә вәфат етмишдир.

1891, 12 апрел—«Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасы јазылыб тамамланмыш вә илк дәфә 1893-чү илдә «Сонракы пешиманчылығ фәјда вермәз» комедијасы илә бир јердә китаб шәклиндә Шушада чап олунмушдур.

1891—«Ады вар, өзү јох» комедијасы јазылмышдыр.
1891, 5 ијун—Кичик гыз Сүрәјја анадан олмушдур. 1920-чи илдә вәфат етмишдир.

1892, 6 март—«Сонракы пешиманчылыг фајда вермәз» комедијасы јазылыб тамамланмышдыр.

1892—«Күзәшт» комедијасы јазылмышдыр.

1894—«Дад жарымчыг элиндән» әсәри јазылмышдыр.

1895—Илк варианты «Һачы Гәмбәр» ады илә 1875-чи илдә гәләмә алынмыш «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасы јазылыб тамамланмышдыр.

1895—Бакыја икинчи дәфә кәлир, һугугшүнаслыг имтаһаны вериб мәһкәмәләрдә вәкил сифәтилә чалышыр.

1896—«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәси јазылмышдыр.

1898—1900—«Пәһливанани-зәманә» комедијасы јазылмышдыр.

1901—Бакыда, Һачы Зејналабдин Тағыјевин ианәси илә драматургун беш пјеси «Тәснифат» ады илә чап олунмушдур. Китабда ашағыдакы пјесләр дахил едилмишдир: «Пәһливанани-зәманә», «Мүсибәти-Фәхрәддин», «Ады вар, өзү јох», «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», «Ев тәрбијәсинин бир шәкли».

1902—Х. Б. Молјерин «Хәсис» комедијасыны «Аға Кәрим хан Әрдәбили» ады илә тәбдил етмишдир. Бундан сонра (или мә'лум дејил) франсыз мәһкәси «Вәкил Пателен» и дә «Дәләдуз» ады илә тәбдил етмишдир.

1903—Бакы думасына катиб сечилир. Маариф шө'бәси рәисинин мүавини вәзифәсинә тә'јин олунур.

1905—1918—«Балача мүтәфәрригәләр» үмуми башлығы алтында «Дәрвиш» имзасы илә јаздығы кичик һәчмли әдәби-бәдин парчалар «Һәјат» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908), «Тазә һәјат» (1907—1908), «Тәрәгги» (1909), «Јени Иршад» (1911), «Сәдаји-һәгг» (1914—1915), «Ачыг сөз» (1916—1917), «Каспи» (1926), «Баку» (1911) гәзетләриндә вә «Мир'ат» (1910), «Ел һәјаты» (1918) мәчмузләриндә чап олунмушдур.

1907—Рус драматургу Алексеј Константинович Толстојун «Иван Грознынн өлүмү» фачиәсини Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә етмишдир.

1909—«Вај шәләкүм мәәлләкүм» пјесини јазмыш вә пјес 1911-чи илдә Бакыда чап олунмушдур.

1909, ијул-август—Әдиб А. Шаһг вә мүәллим Әлиҗаббар Оруҗәлијевлә бирликдә, аиләләри илә Дағыстанын Дашлағар јајлағында истираһәт етмишләр.

1911—«Нә әкәрсән, ону бичәрсән» пјесини јазмышдыр.

1911, ијул—Новгородда олмушдур.

1912—«Кечмишдә гачағлар» пјесини тамамламышдыр.
1913, ијул-август—Аиләси илә Пјатигорскидә истираһәтдә олмушдур.

1913, 16 сентјабр—Әдибин һәјат јолдашы Хуршуд ханым Бакыда вәфат етмишдир.

1913—«Нәчәф бәј Вәзировун гырх ил Гафгаз түркләри әдәбијјатына етмиш олдуғу хидмәтләринә мүғабилән тәртиб едилмиш јүбилеј (шәнлик күнү) мүнәсибәтилә чап едилмишдир» китабчасы охучулара чатдырылмышдыр.

1913, 15 нојабр—Һ. З. Тағыјев театрында әдәби-бәднин фәалијјәтинин гырх илијјинә һәср олунмуш тәнтәнәли јүбилеј кечирилмишдир.

1922—«Тәзә әсрин ибтидасы» пјесини јазмышдыр.

1924, мај-ијун—«Гара күнлү» адланан пјесин илк варианты 1874-чү илдә јазылмыш, «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәч» ады илә јазылыб тамамланмышдыр.

1921—1926—Ағамәһмәд оғлу адына Кәнд Тәсәррүфаты Суварма техникумунда мешәчилик үзрә мүтәхәссис-мүәллим ишләмиш, «Азәрбајҗан мешәләри» адлы елми әсәрини јазмышдыр. Һөрмәт әләмәти оларағ ону техникумун «Әмәкдар мүәллими» адландырмышлар.

1926, 9 ијул—Чухурјурдда, вәзифә башында гәфилдән үрәк хәстәлијиндән вәфат етмишдир.

1926—Бакыда дәфи олунмушдур.

1935—«Әсәрләри» чап олунмушдур.

1953—1954—«Әсәрләри»нин биринчи вә икинчи чилләри чап олунмушдур.

1950—1958—«Сечилмиш әсәрләри» (рус дилиндә) чап олунмушдур.

1977—«Әсәрләри» там һалда «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән чап едилмишдир.